

**T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI**

**URARTU DIŞ KENTLERİ BAĞLAMINDA
Aznavurtepe ve Adilcevaz Kef Kalelerinin
Değerlendirilmesi**

YÜKSEKLİSANS TEZİ

ÖMER KATAR

DANIŞMAN

DR. ÖĞR. ÜYESİ ATIYE BAHAR MERGEN

2. DANIŞMAN

PROF. DR. MEHMET IŞIKLI

2021

BİTLİS

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK BEYAN FORMU

“Urartu Dış Kentleri Bağlamında Aznavurtepe ve Adilcevaz Kef Kalelerinin Değerlendirilmesi” başlıklı yüksek lisans tezini Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır. 08/03/2021

Tezi Hazırlayan:

İmza

Ömer KATAR

Danışman:

İmza

Dr. Öğr. Üyesi Atiye Bahar MERGEN

Anabilim Dalı Başkanı:

İmza

Doç. Dr. Yunus Levent EKİCİ

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ ONAY SAYFASI

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı öğrencisi Ömer KATAR tarafından hazırlanan “Urartu Dış Kentleri Bağlamında Aznavurtepe ve Adilcevaz Kef Kalelerinin Değerlendirilmesi” adlı Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 11/02/2021 tarihinde, saat 13:00’te yapılmış ve tezin oy birliği/oy çokluğu ile kabul/red edilmesine karar verilmiştir.

JÜRİ:

İMZA

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Atiye Bahar MERGEN
Bitlis Eren Üniversitesi, Arkeoloji Ana Bilim Dalı
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak YL Tezi olduğunu onaylıyorum.

Başkan: Dr. Öğr. Üyesi Atiye Bahar MERGEN
Bitlis Eren Üniversitesi, Arkeoloji Anabilim Dalı
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak YL Tezi olduğunu onaylıyorum.

Üye: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI
Erzurum/Atatürk Üniversitesi, Arkeoloji Anabilim Dalı
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak YL Tezi olduğunu onaylıyorum.

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Bülent GENÇ
Mardin/Artuklu Üniversitesi, Arkeoloji Anabilim Dalı
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak YL Tezi olduğunu onaylıyorum.

Üye: Unvanı Adı SOYADI
Üniversite Adı, Anabilim Dalı
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak YL Tezi olduğunu onaylıyorum.

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun 21.01.2021 tarih ve 4/3 sayılı kararıyla jüri tarafından kabul edilmiş bu çalışmanın yüksek lisans tezi olarak kabulü onaylanmıştır.

11/ 02 / 2020

Prof. Dr. Zeki ARGUNHAN

Enstitü Müdürü

T.C.

Bitlis Eren Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalı

Tez Çalışması, Ocak 2021

Dr. Öğr Üyesi Atiye Bahar MERGEN

Ömer KATAR

URARTU DIŞ KENTLERİ BAĞLAMINDA

Aznavurtepe ve Adilcevaz Kef Kalelerinin Değerlendirilmesi

ÖZET

Kent ve kentleşme olguları yıllardır tartışılan önemli konulardan biridir. Kent geçmişi, yapılan çalışmaların kısıtlı olmasından dolayı tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Urartu Krallığı'nda ise dış kentler ile ilgili bilgileri; yazıtlardan, arkeolojik kazılardan ve kazı çalışmaları sırasında tespit edilip ancak kazısı gerçekleştirilmemiş yerleşim yerlerinden öğrenmekteyiz. Kazıları gerçekleştirilen dış kentler, ele geçen buluntulardan hareketle statüsel ayrıcalığa sahip kişiler ile halk tabakasındaki insanların ikamet ettiği alanlara işaret etmektedir. Yapılan araştırmalarla yaşam alanların yanı sıra ahır olabilecek tabanı taş döşeli mekanlar, salon odaları, depo, demir atölyesi, çöp çukurları ve avlular bulunmuştur. Tez çalışmasıyla bağlantılı yürütülen yüzey araştırmasında Aznavurtepe ve Kef Kalelerindeki aşağı yerleşim alanlarında herhangi bir veriye rastlanılmadı. Ancak daha önce yapılan çalışmalar ve çalışmamızda drone ile çekilen fotoğraflardan; Kef Kalesi'nde dış surlarla bitişik mekanlar ile geniş bir alana yayıldığı düşünülen aşağı yerleşimin varlığı tespit edilebilmiştir. Aznavurtepe 'de sitadelden aşağı doğru sıralı bir halde dış surlarla kenti içine alan duvar dizisinin varlığı buradaki kent olgusunu ispatlamaktadır. Bununla beraber etraftaki tarım arazilerinin hakimiyetini sağlamak ve kaleye hizmet etmek için dış kentin inşa edildiği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Dış Kent, Yaşam Alanları, Yüzey Araştırması.

T.C.

Bitlis Eren University

Postgraduate Education Institute

Department Of Archaeology

Thesis Study, January 2021

Advisor: Asisstant Professor Atiye Bahar MERGEN

Ömer KATAR

Evaluation Of Aznavurtepe And Adilcevaz Kef Castles In The Context Of

Urartu Outer Cities

ABSTRACT

Urban and urbanisation have been a matter of issue for many years. The history of the city couldn't be clarified completely due to restrictions. We learn information about outer cities in the Kingdom of Urartu from inscriptions, archaeological excavations and settlements that were identified during the excavations but not excavated. From the references of obtained antique at the outer cities excavations indicate that people of high status and common people resided these areas. Beside the living areas, the stone based structures, rooms, halls, stores, barns, iron-workshops, garbage hols and yards were found with excavation researches. During the survey connected with the thesis study, no data were found in the lower settlements in Aznavurtepe and Kef Castles. However, previous studies and pictures taken with the drone could detect the presence of lower settlements out the bulwark of Kef Castle, is believed to have spread over a large area with places. In Anzavurtepe, the existence of a series of walls that enclose the city with external walls in a sequential state down the sitedal, proves the phenomenon of urbanisation here. Besides, it can be considered that construction of the settlement took place to ensure the dominance of agricultural lands in environment and to serve Castle.

Keywords: Urartu, Outer City, Living Areas, Surface Research.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYAN FORMU.....	I
TEZ YAZIM KLAUZUNA UYGUNLUK BEYAN FORMU.....	II
TEZ ONAY SAYFASI.....	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
TABLolar LİSTESİ.....	IX
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	X
RESİMLER LİSTESİ.....	XII
HARİTALAR LİSTESİ.....	XVI
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	XVII
ÖNSÖZ.....	XVIII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KENT KAVRAMININ GELİŞİMİ VE URARTU KRALLIĞI

1.1. Eski Yakın Doğu Ülkelerinde Kent ve Kentleşmenin gelişimi.....	3
1.2. Ana Hatlarıyla Urartu Tarihi ve Coğrafyası.....	8
1.3. Urartu Dış Kentlerin Yapılan Çalışmaların Tarihçesi.....	12

İKİNCİ BÖLÜM

URARTU YERLEŞİM DÜZENİ

2. Urartu Yerleşim Düzeni.....	17
2.1. Urartu Kale ve Dış Kentlerin kurulmasında Yer Seçimi.....	17
2.2. Kale Mimarisi.....	19
2.3. Dış Kent Mimarisi.....	25

ÜÇÜNÇÜ BÖLÜM

URARTU KRALLIĞI'NDA DIŞ KENT

3.1. Sivil Halk Yerleşimlerinin Gelişim Süreci.....	32
3.2. Urartu Yazıtlarına Göre Dış Kentin Kurulması.....	47
3.3. Kazı Çalışmaları Yapılan Dış Kentler.....	52
3.3.1. Van Kalesi Dış Kent Çalışmaları.....	52
3.3.2. Ayanis Kalesi Dış Kent Çalışmaları.....	57
3.3.3. Karmir-Blur Dış Kent Çalışmaları.....	62
3.3.4. Bastam Kalesi Dış Kent Çalışmaları.....	66
3.3.5. Kayalidere Dış kent Çalışmaları.....	70
3.4. Yüzeş Araştırması Sonucu Tespit Edilen Dış Kentler.....	71
3.4.1. Körzüt Kalesi.....	71
3.4.2. Eski Norgüh Kalesi.....	75
3.4.3. Yukarı Anzaf Kalesi.....	77
3.4.4. Toprakkale/ Rusahinili Qilbanikai.....	81
3.4.5. Çavuştepe Kalesi/ Sardurihinili.....	83
3.4.6. Armavir Blur/Argıştihinili.....	84
3.4.7. Arinberd/ Erebuni.....	87
3.4.8. Kale İsmail Ağa.....	88
3.4.9. Qalatgah Kalesi.....	90

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

4. Araştırmaların Değerlendirilmesi.....	93
4.1. Aznavurtepe/ Aludiri Kalesi.....	93
4.2. Kef/ Haldiei Uru Ziuquni Kalesi.....	98

SONUÇ.....	104
KAYNAKLAR.....	107
ÖZ GEÇMİŞ.....	116

TABLolar LİSTESİ

Tablo	Sayfa
Tablo 3.1. Urartu Sitadel-Dış kentlerin bulunduğu bölge ve boyutları	42

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil	Sayfa
Şekil 2.1. Balawat Kapısı Ban I detay Urartu Kalesi (Schachner, 2007)	25
Şekil 2.2. Balawat Kapısı üzerinde Urartu kale kapısı (Gunter, 1982)	25
Şekil 3.1. Yoncatepe yapı alanları nekropolü ve topografik durumu (Belli, 2006: 410)	34
Şekil 3.2. Yoncatepe aşağı yerleşmedeki evlerin planları (Belli, 2010)	35
Şekil 3.3. Urartu dış kent yerleşimleri (Kırmızı: kazısı yapılan, Siyah: tespit edilen)	41
Şekil 3.4. Geç Demir Çağı Van Kalesi Höyüğü Urartu yapı kompleksi (Tarhan, 1989-1991)	53
Şekil 3.5. Pınarbaşı 2 nolu yapının planı (Stone-Zimanskys, 1996-1998)	60
Şekil 3.6. Teişebaini Uru Kenti planı ve topografik durumu (Smith, A. T. 1996)	63
Şekil 3.7. Aşağı yerleşmede ortaya çıkarılmış ev planı (Oganesjan, K. L. 1955)	65
Şekil 3.8. Bastam Planı (Kroll, 2011: 163)	67
Şekil 3.9. Körzüt Sitadel ve aşağı yerleşme planı (Tarhan-Sevin, 1976-77: 278)	73
Şekil 3.10. Eski Norgüh Kalesi sitadel ve aşağı yerleşme alanı (Tarhan-Sevin, 1976-77: 288)	76
Şekil 3.11. Yukarı Anzaf Kalesi ve aşağı kentin topografik planı (Belli, 2008: 465)	78
Şekil 3.12. Argıştihinili topografik durumu	86

Şekil 3.13. Erebuni sitadeli topografik planı (Deschamps, 2011: 136)	87
Şekil 3.14. Kale İsmail Ağa ve topografik durumu	89
Şekil 4.1. Aznavurtepe ve aşağı yerleşim genel planı	94
Şekil 4.2. Sitadel alanı ve aşağı yerleşimi çevreleyen sur duvarının topografik durumu	100

RESİMLER LİSTESİ

Resim	Sayfa
Resim 1.1. Urartu'nun ilk başkenti Arzaşkun-Erçiş (Google Earth)	10
Resim 1.2. Başkent-Tuşpa (Erkan Konyar)	11
Resim 2.1. Çavuştepe Kalesi sur duvarı ana kayaya oturtulmuş (Can Avcı)	20
Resim 2.2. Aşağı Anzaf Kalesi kyklopik yöntem sur duvarı	22
Resim 2.3. Aznavurtepe Kalesi klasik yöntem sur duvarları (Bülent Genç Arşivi)	22
Resim 2.4. Çavuştepe Kalesi uç kale yöntemi sur duvarları (Can Avcı)	23
Resim 2.5. Ayanis Kalesi sur duvarları	24
Resim 2.6. Tipik dış kent yerleşim rekonstrüksiyonu (Erkan Konyar)	27
Resim 2.7. Anadolu ev mimarisi örneği (Bülent Genç Arşivi)	27
Resim 2.8. Farklı statülere ait kişilerin oturmuş olduğu yapıların rekonstrüksiyonu (Erkan konyar)	28
Resim 2.9. Van Kalesi Höyüğü'ndeki evlerin planları (Vantam Arşivi)	29
Resim 2.10. Van Kalesi Höyüğü Erken Evre Yapı Katı duvar temelleri (Vantam Arşivi)	29
Resim 2.11. Van Kalesi Höyüğü Geç Evre Yapı Katı duvar temelleri (Vantam Arşivi)	30
Resim 2.12. Ayanis dış kentindeki yapıların duvarı (Zimansky, 2012)	31
Resim 3.1. Yoncatepe Köyü ve aşağı yerleşmesi	33
Resim 3.2. Yoncatepe Köyü ve aşağı yerleşmesindeki yapılar (Can Avcı)	34
Resim 3.3. Yoncatepe Köyü aşağı yerleşmesinde kapı girişi örülmüş bir ev	36
Resim 3.4. Patnos Girik Tepe (Bülent Genç Arşivi)	36
Resim 3.5.a Baltutan Mevkinde yayla evi temel kalıntısı (Vantam Arşivi)	38

Resim 3.5.b Çatak Beşbudak arasındaki yayla evleri (Vantam Arşivi)	38
Resim 3.6. Ardahan yayla evleri (Anıl Yılmaz)	39
Resim 3.7.a Ayanis Güneytepe'den bulla örneği (Stone-Zimansky, 1996-1998)	43
Resim 3.7.b Van Kalesi Höyüğü bulla örneği (Vantam Arşivi)	43
Resim 3.7.c Van Kalesi Höyüğü'nden su mermerinden mühür (Aktüel Arkeoloji 2011)	43
Resim 3.7.d Van Kalesi Höyüğü'nden damga ve silindir mühür (Aktüel Arkeoloji 2018)	44
Resim 3.8. Ayanis-Güney Tepe in-situ halde seramikler (Stone-Zimansky, 2003)	44
Resim 3.9.a Van Kalesi Höyüğü sütunlu salon (Vantam Arşivi)	46
Resim 3.9.b Sütunlu salon restorasyon sonrası (Vantam Arşivi)	46
Resim 3.10. Van Karahan Yazıtı (Van Müze Arşivi)	50
Resim 3.11. Sardarabad Yazıtı (Salvini, 2008: A-8-16)	50
Resim 3.12. Çavuştepe Yazıtı (Salvini, 2008: A-9-17)	51
Resim 3.13. Van Kalesi/Başkent Tuşpa (Erkan Konyar)	52
Resim 3.14. Taş temelli kerpiç bloklarla oluşturulmuş yapı kalıntıları (Vantam Arşivi)	55
Resim 3.15. Van Kalesi Höyüğü aşağı yerleşmesi (Vantam Arşivi)	56
Resim 3.16. Ayanis Kalesi'nin genel görünümü (Ayanis Kazı Arşivi)	57
Resim 3.17. Ayanis aşağı yerleşim alanında yer alan yapıların dağılımı (Stone, 2005)	58
Resim 3.18. Ayanis-Güneytepe dış kent mimarisi (Çilingiroğlu, 2012)	58
Resim 3.19. Güneytepe aşağı yerleşim alanında bulunan konutlar (Zimansky, 2012)	59
Resim 3.20. Ayanis-Pınarbaşı 2 numaralı bina (Stone-Zimansky, 1996-1998)	61
Resim 3.21. Karmir-Blur'un genel görünümü	62

Resim 3.22. Aşağı yerleşmede ortaya çıkarılmış ve dokusu (Oganesjan K. L. , 1955)	65
Resim 3.23. Bastam kenti genel görünümü (Kleiss, 1979)	66
Resim 3.24. Karaziyaeddin Ovası	67
Resim 3.25. Aşağı yerleşmeden yapı kalıntıları (Bülent Genç Arşivi)	68
Resim 3.26. Bastam Sitadeli'nden aşağı şehre bakış (Bülent Genç Arşivi)	68
Resim 3.27. Aşağı şehirdeki yapıların duvar kalınlığı (Bülent Genç Arşivi)	69
Resim 3.28. Kayalıdere Sitadeli'nin genel görünüşü (Harun Danışmaz)	71
Resim 3.29. Körzüt Kalesi genel görünüm (Bülent Genç Arşivi)	72
Resim 3.30. Körzüt Sitadeli'nden Muradiye Ovası ve Van Gölü'ne bakış (Erkan Konyar)	72
Resim 3.31. Körzüt giriş kapısından kuzeydoğudaki aşağı yerleşme yapıları (Vantam Arşivi)	74
Resim 3.32. Körzüt aşağı yerleşmesi temel kalıntıları(Bülent Genç Arşivi)	74
Resim 3.33. Norgüh Sitadeli'nden Gürpınar Ovası ve yerleşme alanı (Tarhan-Sevin, 1976-77: Lev:XII)	75
Resim 3.34. Yukarı Anzaf Kalesi (Bülent Genç Arşivi)	77
Resim 3.35. Yukarı ve Aşağı Anzaf Kaleleri'nin genel görünümü (Bülent Genç)	78
Resim 3.36. Aşağı kent Doğu Kapısı doğudan (Belli, 1996: 400)	79
Resim 3.37. Sitadelden Anzaf Köyü ve aşağı yerleşme sınırları (Bülent Genç)	80
Resim 3.38. Toprakkale genel Görünüm	81
Resim 3.39. Toprakkale Sitadeli ve etrafındaki günümüz yerleşim alanları	82
Resim 3.40. Çavuştepe Sitadeli	83
Resim 3.41. Aşağı yerleşme için önerilen alan	84
Resim 3.42. Armavir/Blur genel görünüş	85
Resim 3.43. Kale İsmail Ağa Kalesi	89

Resim 3.44. Nazlu Çayı Vadisi (Bülent Genç Arşivi)	90
Resim 3.45. Kalatgah Kalesi	91
Resim 3.46. Kalatgah Kalesi'nden Uşnu Ovası	91
Resim 4.1. Aznavurtepe genel görünümü	94
Resim 4.2. Aznavurtepe Kalesi ve Yukarı Murat Havzası	95
Resim 4.3. Sitadelin tepe noktasındaki tapınak alanının tahribatı	96
Resim 4.4.a Sitadelden aşağı şehrin konumu	96
Resim 4.4.b Sitadelden aşağı şehre bakış	97
Resim 4.5. Sitadelden aşağı şehre doğru sur duvarı	97
Resim 4.6. Güneyde yer alan giriş kapısı	98
Resim 4.7. Kef Kalesi genel görünüm	99
Resim 4.8. Sitadelden aşağı şehre bakış	100
Resim 4.9. Kalenin genel görünümü ve saray alanı	101
Resim 4.10. Dış surlarla bitişik mekanlar	101
Resim 4.11. Kalenin Kuzeyindeki alan	102
Resim 4.12. Kef Kalesi'nden Kümbet Höyük	102
Resim 4.13. Kümbet Höyük'ten ele geçen keramik örnekleri	103
Resim 4.14. Kef Kalesi'nden Adilceviz ve Van Gölü	103

HARİTALAR LİSTESİ

Harita

Sayfa

Harita 1.1. Urartu yerleşim haritası

8

SİMGELER VE KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
Cm.	: Santi Metre
Çiz.	: Çizim
Km.	: Kilometre
M.	: Metre
MÖ.	: Milattan Önce
Res.	: Resim
Yy.	: Yüz Yıl

ÖNSÖZ

Urartu dış kentleriyle ilgili Türkiye'deki bilim insanların yapmış olduğu çalışmalar dışında yurt dışındaki bilim adamlarınca da bu konu üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Ancak Urartu dış kentleriyle ilgili çalışmalar sadece dış kent kazısı yapılan alanlardan bilinmektedir. Yapmış olduğum bu tez çalışmam yurt içinde ve yurt dışında yapılmış olan çalışmalar incelenerek oluşturulmuştur.

“Urartu Dış Kentleri Bağlamında Aznavurtepe ve Adilcevaz Kef Kaleleri'nin Değerlendirilmesi” başlıklı konuyu danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Atiye Bahar Mergen'e sunduğumda, bunu memnuniyetle karşılayıp büyük bir sabır ve titizlikle bilgi ve tecrübelerini aktardığı için teşekkürü borç bilirim. Yine ikinci danışmanım olan ve bu danışmanlığı kabul eden sevgili hocam Prof. Dr. Mehmet Işıklı'ya tez süresince göstermiş olduğu ilgi ve değerli fikirlerinden dolayı sonsuz teşekkür ederim. Van Kalesi Höyüğü'nde uzun yıllar beraber çalıştığım ve dış kentlere olan merakımdan dolayı her zaman yanımda olan, bu tez çalışması süresince birçok konuda bana destek çıkan değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Bülent Genç'e ve tezimin kaynak konusunda her daim yardımda bulunan hocam Kenan Işık'a şükranlarımı sunarım.

Tez çalışmam boyunca ismini burada sayamayacağım bir birinden değerli hocalarımla sağlanmış oldukları desteklerden ötürü bir kez daha teşekkürlerimi sunarım. Yüzey araştırması sırasında ve tez çalışmam süresince fikirlerini söyleyen ve tezin oluşumunda destek veren arkeolog Medya Koç'a, arkeolog Yeşim Çenez'e ve değerli dostum Caner Altın'a çok teşekkür ederim.

Büyük bir öz veriyle yanımda olan tez süresince desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen bir birinden kıymetli aile ferdlerime ve sevgili eşime minnetlerimi sunarım.

Ağrı, 2021

Ömer Katar

GİRİŞ

Geçmişte yaşayan insanlar yaşamlarını devam ettirebilmek için bir takım kaygılar içerisinde oldukları görülmüştür. Devletleşme süreciyle birlikte uygarlıklar sınırlarını genişletme, daha fazla ganimet ve haraç elde etmek amacıyla da farklı stratejiler içerisine girmişlerdir. Fakat yaptıkları seferler sonucunda kazandıkları bölgelerde hüküm sürmek ve topraklarını genişletip daha fazla söz sahibi olmak için kaleler inşa ederek bu bölgeleri hakimiyetleri altına almayı başarmışlardır. Urartu Krallığı mimari olarak bu kalelerin yapımına son derece önem göstererek buralarda askeri, toplumsal ve yol güvenliğini sağlamak adına önlemler almışlardır.

Urartu Krallığı'nda kurulan kalelerin çevresinde kaleyi çevreleyecek şekilde aşağı şehirler yapılmıştır. Bu şehirlerde; kalede söz sahibi olan ve yönetimde bulunan statüsel ayrıcalığa sahip kişiler ile halk tabakasının yaşayabileceği alanlar yapılarak buralarda yaşamlarını devam etmeleri sağlanmıştır. Yerleşim alanlarını yanı sıra sitadele hizmet için çeşitli atölyeler, depolar, ahırlar ve çöp çukurlarının yapıldığı da görülmektedir. Dış kentlerde yapılan arkeolojik kazı çalışmalarıyla ele geçen buluntular, mimari ve saray malı olarak adlandırılan seramikler kale ile dış kent arasındaki ilişkiye de işaret etmektedir.

Yapmış olduğumuz tez çalışmasıyla birlikte geçmişten beridir merak edilen kent ve kentleşme kavramlarının nasıl ortaya çıktığı ve gelişimleriyle ilgili ortaya atılan fikirler değerlendirilerek belirtilmiştir. Eski Yakındoğu uygarlıklarında atılan en önemli adımlardan biri kesinlikle kent ve kentin gelişimi olmuştur. Kent insanlığın ilk döneminden itibaren ihtiyaçların giderilmesi adına insanların bir birleriyle buluştuğu, fikirlerin yayıldığı, iletişimlerin gerçekleştiği, ticari ilişkilerin yürütüldüğü ve kararların verildiği bir merkez olarak tanımlanmıştır. Urartu Krallığı kurulmadan önce küçük beylikler şeklinde yaşamlarını devam ettirmekteydiler. Daha sonra konaklı ve konaksız köyler kurup bununla beraber yayla/kışlak kültürüyle yaşamlarını sürdürmüşlerdir. MÖ 9-7 yüzyıllar arası kentleşme yolunda önce kaleleri kurup, etrafında dış kentler inşa ettirmişlerdir. Buda Urartu'daki bir kent serüveninin nasıl gelişip ilerlediğini göstermektedir.

Krallık kentleşme süreciyle birlikte yapmış olduğu kalelerde ve aşağı yerleşimlerde sistemli bir yapılaşma ile mimari anlayışlarındaki estetik değerini sadece kendilerine has

olduğunu yapmış oldukları çalışmalarda göstermişlerdir. Kullanmış oldukları malzeme ve teknik günümüze kadar kalıcılığını koruyabilmiştir. Yapılan arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan kale ve aşağı yerleşimlerde sağlam ve korunaklı bir şekilde hem temel hem de duvarlar gün yüzüne çıkarılmıştır.

Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan dış kentlerde ve yüzey araştırmalarında Urartu'daki kentleşmenin var olduğu görülmektedir. Ancak yapılan çalışmaların kısıtlı olmasından dolayı sadece Urartu Kaleleri ön planda tutulmaktadır. Buralarda yapılacak çalışmalar aşağı yerleşimler için daha net fikirleri ortaya atmamıza olanak sağlayacaktır. Yürüttüğümüz yüzey araştırması sonucunda kentlerin hemen kalelerin eteğinde ve yakınında kurulduğu görülmüştür.

Tez Çalışmamızın;

I. Bölümün de; Kent kavramının gelişimi ve Urartu Krallığı ile beraber dış kentlerde yapılan araştırmaların tarihçesi anlatılarak kent ve kentleşme olgusu anlatılmıştır.

II. Bölümün de; Urartu yerleşim mimarisinde yer seçimine değinilerek kale ve dış kentlerdeki malzeme ve kullanılan tekniklere değinilmiştir.

III. Bölümün de; Tezimizin asıl konusu olan Urartu Krallığı'nda dış kent başlığı altında, sivil halk yerleşimlerinin gelişim süreci ile yazıtlara göre kurulan dış kentler, kazısı yapılan ve yüzey araştırmasıyla tespit edilen dış kentler detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

IV. Bölümün de; Adilcevaz kef ile Patnos Aznavurtepe kalelerinin yüzey araştırması anlatılmıştır. Yaptığımız çalışmanın gerek tarihçesi gerekse alanda yürüttüğümüz çalışmadaki fikir ve düşünceler hem hava fotoğrafları hem de çekilen resimlerle desteklenerek ortaya atılmıştır.

Urartu'daki kentleşme ile ilgili daha net bilgiler sunarak tartışma ve karşılaştırmaların yapılabilmesi için kazılar yetersizdir. Bu bilgilere sadece kazısı yapılan dört yerleşim yerinden ulaşılmıştır. Bu alanda sistemli ve uzun süreli arkeolojik kazıların yapılması gerekmektedir. Krallığın ilk yıllarında kurulmuş olan bazı kalelerde de dış kentlerin olduğu bilinmektedir. Bunlardan hareketle yapılacak yeni arkeolojik kazılar Urartu'daki kent-konut ilişkisini daha iyi bir şekilde ortaya koyacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KENT KAVRAMININ GELİŞİMİ VE URARTU KRALLIĞI

1.1. Eski Yakındoğu Uygarlıklarında Kent ve Kentleşmenin Gelişimi

Kentten önce mezralar, kutsal yerler ve köyler, köylerden önce ise obalar, ilkel sığınaklar, mağaralar ve işaret taşları vardı. Bütün bunlardan önce ise insanın diğer birçok hayvan türüyle açıkça paylaştığı toplumsal yaşam eğilimi söz konusudur. Günümüzde elde edilen bulgular ve fiziksel kentin tarihi, Neolitik Çağ kültürünün son evrelerine dayandırılrsa da kentin ortaya çıkışı aslında Paleolitik ve Neolitik Çağ unsurlarının daha erken dönemlerde bir araya gelişinin bir sonucudur (Çevik, 2004: 31).

İnsanoğlunun gelişme yolunda attığı önemli adımlardan biri de, kent ve kentin gelişim biçimi olduğu, yapılan arkeolojik çalışmalar ile ortaya atılan bir gerçekliktir. Kent ve kentleşme kavramları üzerine yapılan tartışmalar uzun bir geçmişe dayanmakta ve bu tartışmaların daha uzun bir sürede devam edeceği görülmektedir. Kent kavramının insanlığın ilk döneminden itibaren, insanların doğada tek başlarına yaşayamayacaklarını anlamaları üzerine bir ihtiyacın giderilmesi için doğduğu bilinmektedir. İnsanlık tarihi boyunca insanlar arası ilişkilerin fiziksel mekana yansımalarının yeni bir boyutu olarak kabul görülen kent; insanların birbirleriyle buluştuğu, fikirlerin yayıldığı, iletişimlerin gerçekleştiği, ticari ilişkilerin yürütüldüğü ilişkiler ve kararlar merkezi olarak tanımlanmaktadır. Genel manada bir medeniyetin dayandığı temel değerlere ve ilişkilere somut olarak yer veren bir yerleşim birimi veya bir yer olarak değerlendirilmektedir. Kentleri tarım ve üretimin yapıldığı, üretim sürecinin kontrol edildiği, ürün dağıtımının koordine edildiği, o dönemin belirli aletlerinin kullanıldığı, nüfusun belli bir büyüklük ile yoğunluğa ulaşarak bütünleşmenin sağlandığı yerleşim alanı olarak tanımlamak ise daha doğru olacaktır.

Kentlerin, Fırat ve Dicle Nehirlerinin suladığı bir alan olan Mezopotamya'da ortaya çıktığı bilinmektedir. Şenel'e göre göçebe çoban toplum ile yerleşik çiftçi toplum arasında savaşçı bir ilişki neticesinde, fetih ve yerleşmeler sonucunda büyük köyler birleşip kenti oluşturmuşlardır (Şenel. 1995: 248). Ancak kentlerin sadece fetih ve kentleşme ile anlatılmayacak kadar kompleks bir yapıya sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Kent sözcüğünün uygarlık anlamında Yunancada polis, Arapçada medine, Fransızcada cite,

Almanya ve Saksonya'dan İskandinavya'ya kale ya da oturma alanı anlamında burgh ya da borough, Latince ise yurttaşlık anlamında urbs ve civitas sözcükleriyle ifade edildiği görülmektedir. Latince kent sakini anlamına gelen “civitas” kelimesinden türetilen “civility” aktif uygar olma sürecini ifade etmektedir (Çevik, 2015:1).

Kentin tarihinin MÖ 4000'li yıllarda Uruk halkının ilk yerleşik hayata geçmesine kadar gittiği görülmektedir (Nissen, 1993: 54). Uruk halkı daha küçük bir toplum halindeyken durağan akan nehir kıyılarında, yapay sulama girişimlerinin buldukları alanda ilk faaliyetlerini göstermişlerdir. Ekonomik ve toplumsal devrimin çok daha hızlandığı dönemlere doğru ise bu alanlara pek çok yerleşim yeri kurmuşlar ardından köyleri ve ilerleyen zaman içinde kentleri ortaya çıkarmışlardır. Kurmuş oldukları bu kentlerle tarihte bilinen kent olgusunun en erken örneklerini ortaya koymuşlardır. Kendinden sonra gelecek dönemlere de kent kavramını daha iyi bir şekilde anlattığı yapılan çalışmalar neticesinde doğrulanmaktadır (Çevik, 2015: 7).

Gordon Childe'in 1950 yılında kentlerin ortaya çıkışıyla alakalı düşüncesi birçok araştırmacı için temel dayanak oluşturmaktadır. İlk kentlerin Yunan ve Roma kentleri olduklarına dair düşünceleri ortaya atanların hiç de haklı olmadıklarını belirtmiştir. Yakın Doğu'daki kentlerinde ilk kurulan kentlerin içine alınması gerektiği fikrini ileri sürmüştür. Elde edilen arkeolojik kanıtlara göre uygarlığın gelişiminde Doğu'nun göz ardı edilemez gücünün en önemli sonucu olan kentsel alanların Doğu medeniyetlerinde ortaya çıktığı ve geliştiği anlaşılmaktadır (Childe, 1990: 41). Childe'in ortaya atmış olduğu görüşler çürütülebilir olmasına karşın öne sürdüğü ölçütlerden hareketle MÖ 3. bin yıllarda Güney (Aşağı) Mezopotamya'da bir kent devletinin de var olduğu bilinen bir gerçekliktir. Aşağı Mezopotamya kentleşme olgusunun ilk görüldüğü yer olduğundan buradaki ilk kentlerin kültürlerden bağımsız ve yerel bir gelişim sonucu oluştuğu bilinmektedir (Çevik, 2005: 29).

Childe'in bir kentin diğer yerleşim yerlerinden ayırt edilebilmesine yönelik saptadığı ünlü 10 kriter çeşitli tarihsel durumlara eşit ölçüde uyarlanabilir olması nedeniyle Eski Yakın Doğu kenti ya da bir türde kentin genel sınıflama ya da tartışmanın dışında bırakılmasını güçleştirmiştir (Liverani, 1997: 100-101). Childe, Morgan'ın sosyal gelişim evrimini model olarak vahşilik evresini Paleolitik Çağ'ın avcı-toplayıcı gruplarıyla, barbarlık evresinin Neolitik Çağ'ın çiftçi topluluklarıyla, uygarlık evresini ise MÖ 3. bin

yıllarda Mezopotamya, Mısır ve İndus'ta görülen kentli toplumlarla özdeşleştirmiştir (Childe, 1979: 12). Childe yerleşim yerinin belli boyutlarda olmasını ve yoğun nüfusu uygarlığın temel bir özelliği olarak kabul etmektedir. Nüfus yoğunluğunu mevcut doğal kaynaklar, bundan faydalanma teknikleri, taşıma araçları ve saklama olanaklarıyla sınırlanan yiyecek temini belirlemektedir (Çevik, 2015: 6). Childe Mısır, Mezopotamya, İndus ve Maya uygarlıklarının birbirinden bağımsız olarak geliştiklerini kabul ederken denizcilikle uğraşan Tunç Çağı Girit ya da Klasik Yunan gibi eski dünyadaki diğer uygarlıkların doğrudan Mısır veya Mezopotamya'nın etkisiyle geliştiğini (difüzyon) iddia etmiştir (Childe, 1979: 14-15).

Güney Mezopotamya'da MÖ 4. binli yılların erken dönemlerinden başlamak üzere yaklaşık bin yıllık zaman dilimini kapsayan Uruk döneminde (MÖ 3900-3100) Childe'den sonra "Kent Devrimi" olarak adlandırılmıştır. Bu durumu kanıtlayan veriler ise; özel mülkiyet ve kontrol mekanizmasının bir göstergesi olan silindir mühürler ve yazının kullanılıyor olması, seri üretimi mümkün kılan çömlekçi çarkı ve sabanın kullanılıyor olması, yurttaşlık bilinciyle örgütlenmiş siyasal iradenin oluşturulduğu anıtsal yapıların oluşturulmuş olması ve yerleşim yerlerinde görülen büyüme ve yoğunlaşmadır. Bu gelişmeler kısa bir süre içerisinde gerçekleşmiş ve toplumun sosyal yapısında köklü değişiklikler meydana getirmiş olduğundan yaşanan bu süreç bir kentleşme süreci olarak kabul edilmiştir (Çevik, 2004: 30). Öte yandan bu dönemde görülen bazı geleneklerin MÖ 5. bin yıla kadar geriye uzanması gelişimin ne kadar engeli bir tarzda, evrimsel olduğunu göstermektedir (Adams, 1966: 173).

Eski Yakın Doğu kentlerine yönelik ilk arkeolojik araştırmalar 19. Yüzyıl ortalarında başlamıştır. Bu dönem aynı zamanda Eski Çağ Tarihçilerin "İlk Çağ Kenti" kavramı üzerine çalışmaya ve bunu tanımlamaya başladıkları sürece de karışık gelmektedir (Çevik, 2015: 3). Söz konusu tarihçilerin Layard ve Botta'nın keşiflerinden haberdar olmalarına karşın İlk Çağ kenti çalışmalarını kesin bir şekilde Yunan ve Roma dünyasıyla sınırlı tuttukları ve Eski Yakın Doğu kentlerini bu çalışmalara dahil etmedikleri bilinmektedir (Liverani, 1997: 84). Eski Doğu kentleri K. Marx'ın düşündüğü gibi sadece askeri karargahlar olarak değil aynı zamanda salt birer hareket merkezi ya da krali ikametgah "saray" olarak da tanımlanmıştır (Çevik, 2015: 3).

Kent ve kentleşme ile ilgili yapılan araştırmalar neticesinde yerleşme yerlerinin büyüklüğü ve nüfus yoğunluğu kent kriterlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Bu çalışmalar ile ortaya atılan fikirlere göre MÖ 4. bin yılın ikinci yarısında Geç Uruk Dönemi ele alındığında kentin 250 hektardan oluştuğu, kent nüfusuyla ilgili kesin verilerin bilinmemesiyle birlikte bazı örneklerden yola çıkılarak 1 hektarlık alana 200'e yakın kişinin düştüğü tahmin edilmektedir. Bu veriler dikkate alındığında MÖ 4. bin yılın sonunda Uruk kentinin nüfusunun yaklaşık olarak 25000-50000 civarında olduğu düşünölmektedir (Çevik, 2004: 30). Uruk kentinin kapladığı alan diğer Antik dönem kentleriyle karşılaştırıldığında; Herodot döneminde Kudüs 120 hektardan oluşmakta, Themistokles döneminde Atina yaklaşık olarak 210 hektarlık alanı kaplamakta ve Agustus döneminde Roma kenti yaklaşık olarak 360 hektarlık bir alanı yayılmıştır. Daha sonra MÖ 3. binlerin başında Uruk kentinin büyüyerek yaklaşık olarak 600 hektardan oluştuğu göz önünde bulundurulursa Agustus dönemi Roma'sının yaklaşık olarak iki katı olduğu görölmektedir. Sadece Uruk'un kapladığı alan düşünöldüğünde dahi sıradan bir yerleşim yeri olmadığı görölmektedir. Uruk özelinde düşünöldüğünde bu gelişmelere neden olan koşulların ekolojik ve ekonomik sebeplerin neden olduğu belirtilmiştir (Çevik, 2004: 30).

Güney Mezopotamya'da bilinen en erken yerleşim yerleri Basra Körfezi yakınında yer alır ve MÖ 6. bin yılının ortalarına tarihlenmektedir. Bu bölge MÖ 6. bin yıldan önce tarıma elverişli olmakla birlikte az sayıda var olan bataklıklar nedeniyle avcı ve toplayıcı gruplar tarafından kısa süreli iskan edilmiştir. Obeyd Dönemi (MÖ 5600/5500-3900) olarak adlandırılan süreçte bölgede dağınık bir iskan modeliyle karakterize edilen yerleşim yerlerinin tümü MÖ 5. bin. yılın ortalarında güvenilir su kaynakları yakınında ve oldukça geniş alana yayılmış olarak konumlanmıştır. Aşağı Mezopotamya'da her yerleşme veya bölgenin zaman ve kentleşme eğilimi yalın bir gelişim çizgisine dayalı tek bir sistemle açıklanmadığı görölmektedir. Ur çevresindeki ilk çiftçi köyler Uruk'tan daha erken ve daha yoğun olmasına karşın burada kentleşme Uruk'tan birkaç yüz yıl sonra gerçekleşmiştir. Aslında Mezopotamya ve diğer kentler tarımdan tamamen kopmadığı ve akrabalık bağlarının önemini kaybetmediğini anlaşılmaktadır. Nitekim Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Titriş yerleşimin (MÖ 2500/2400-2200/2100) kazılan dış kentte ve aşağı konutların tümünde ele geçen çok sayıda kenan bıçakları MÖ 3. bin yılda kent

sakinlerinin tarımla uğraştığını arkeolojik olarak kanıtlayan unsurlar oldukları için burada özellikle zikredilmeye değerdir (Maisels, 1999: 65).

Aşağı Mezopotamya kentlerindeki mimari yapılarından karakteristik özelliklerini belirlemek mümkündür. Kentler surla çevrili bir iç kent, dış mahalleler, liman alanı ve bu alanlara bitişik tarla ve meyve bahçelerinden oluşmaktadır. Doğal olarak gelişen bu kentler düzenli bir plana sahip olmamakla birlikte kanal ve caddelere ayrılmıştır. İç kentte tapınak kompleksi, saraylar, idari yapılar, iskan ve endüstri alanları yer almaktadır. Endüstri alanları olasılıkla kent merkezini kötü kokulardan uzak tutmak için ağırlıklı olarak dış mahallelerde diğer evlerle bir arada yer almaktaydı. (Maisels, 1999: 68).

Aşağı Mezopotamya ham madde açısından bir yoklar ülkesiydi. Sulu tarım sayesinde bereketli ovoidan elde edilen tarım ürünleri ve deri, kuru balık gibi hayvan ürünleri dışında bölgede kereste, bitümen, değerli taşlar, kalay ve bakır gibi can alıcı temel hammadde kaynakları bulunmamaktadır. Geç Uruk döneminde söz konusu kaynakların doğuda İran, kuzeyde Suriye ve Anadolu'dan ticaretle elde edildiğini göstermektedir (Stein-Mısır, 1994:146-147).

Kent kavramı araştırıldığında geçmişin büyük bir kısmı henüz gün yüzüne çıkarılamamıştır. Bu durumun gelecekte nasıl bir hal alacağı da bilinmemektedir. Ancak kentin kökenlerine ulaşmak isterken insan kolayca onun sadece fiziksel kalıntılarını aramaya yönelebilir. Bunun sonucunda ise sadece surun ardına yığılmış daimi yapılar ararsak kentin doğası konusu ile kanıtları tamamen bir birine karıştırılmış olur. Bu durum sadece zaman kaybı ile elde edilecek bilgilerden mahrum kalınmasına neden olur. Kent ile ilgili yapılacak araştırmalarda en iyi bilinen kentsel yapı ve işlevlerden bunların en baştaki unsurlarına doğru höyüğün açılan ilk katmanından zaman, mekan ve kültür bakımından ne kadar uzakta olursa olsun daha derine daha geriye doğru yol alınmalıdır. İzlenen bu yol ile kentin sadece fiziksel dokusuna değil aynı zamanda tarihi dokusuna da değinerek daha net sonuçlara ulaşılabilir.

Sonuç olarak insanın yaşam serüveninde bir dönüm noktası olarak kabul edilen kent ve kentleşme olguları uygarlık tarihinin en önemli evrelerinden biridir. İnsanın doğanın zorlu koşullarından edindiği tecrübelerle tarım devrimi ve ilk köyleri kurmuştur. Tarımla birlikte oluşan artı ürün uzun mesafeli ticaretin organize bir şekilde yapılmasını ve

Buralarda temel geçim kaynağını hayvancılık oluşturur. Nitekim yazıtlara göre Urartu Krallarının Kars-Şirak yörelerdeki büyük hayvan sürülerine sahip yarı göçebe kabilelere karşı yağmalama ve ganimet amaçlı seferler düzenlediği bilinmektedir (Koroğlu, 2001: 740).

İlk defa Urartu adına Assur Kral'ı I. Salmanassar zamanında MÖ 1274-1245 Assurca yazılmış bir yazıtta rastlanılmaktadır. Burada Urartu olarak değil Uruatri şeklinde görülmektedir (Wiseman 1968: 183). Assurca yazıttan anladığımızı göre Uruadri kenti Van Gölü'nün doğusunda büyük bir ihtimalle Zap Suyu'nun başlarında bulunmaktadır. Daha sonraki yıllarda Assurca yazılmış yazıtlarda Van Gölü'nün güneyinde ki bölgelere Asur çivi yazılı kaynaklarda Nairi Memleketleri adı verilmektedir. Ele geçen MÖ. 1240 yılına ait bir yazıtta Assur Kral'ı Van Gölü'nün güneyinde 43 Nairi ülkesiyle savaştığı anlatılmaktadır (Grayson, 1972: 108). Demek ki bu bölgede bağımsız hareket eden ve birleşik olmayan biçimde bir arada olan birçok küçük beylik bulunmaktadır. Daha sonra 12. yy'ın sonuna gelindiğinde bir başka Assur Kral'ı Van Gölü'nün batısından Anadolu'nun içlerine doğru bir sefer yapmıştır. Bölgede gene birçok Nairi memleketleri ile çarpışmıştır ve bunların sayısını 60 olarak göstermektedir. Van Gölü'nün çevresindeki 12. yy. sonlarında henüz birleşmiş serbest bir şekilde hareket eden ancak bir düşman karşısında müşterek olarak karşı koyan bir takım küçük beylikler bulunmaktadır (Balkan, 1985: 515).

Assur yazılı belgelerinde Urartu Krallığı'nı oluşturan beylikler MÖ 1330'lardan itibaren Doğu Anadolu'da varlık göstermektedirler. İlk kez Asur Kralı I. Salmanasar döneminde I. Tukulti Ninurta (MÖ 1244) ve I.Tiglat-Pileser (MÖ 1115-1114) dönemlerinde Van Gölü çevresine seferler yapıldığından söz edilmektedir (Piotrovski, 1969: 44). Diğer bir Assur Kralı III. Salmanasar'ın Van bölgesinde düzenlediği seferde karşısında artık aşiret düzeninde küçük beylikler değil bir kral tarafından yönetilen ve başkenti olan bir krallık olduğu görülür. Van Gölü çevresinde MÖ 858 yılında Arame adında bir kral ve Arzaşkun adlı bir başkenti olan bir krallığın varlığından kesin olarak söz edilmektedir (Resim 1.1.).

Res. 1.1.: Urartu'nun ilk başkenti Arzaşkun-Erçiş (Google Earth)

Bu durumda Urartu'nun iki dönemi olduğu kabul edilir; bunlardan birincisi, MÖ 858 yılına dek “ Urartu Beylikler Dönemi”, ikincisi MÖ 858-585 yılına kadar olan “ Urartu Krallık Dönemi” dir. Krallık MÖ 9. yy. ortasında I. Sarduri ile ilan edilmiştir. I. Sarduri ile birlikte Urartu Krallığı Arzaşkun'dan değil Van Gölü'nün batısındaki Tuşpa adlı bir başkentten idare edilmeye başlanmıştır. İlk Urartu yazıtı ve Van Kalesi'ndeki ilk anıtsal mimari sardurburcu buraya aittir (Tarhan, 2011: 298-299).

Assur İmparatorluğu ele geçen bölgelerde kan döküp, ateş ve silah kuvvetiyle kontrolü sağlayarak yaptıkları tahribat ve yağmalarla ekonominin ve kültürel gelişimin can alıcı noktalarını ele geçirmişlerdir. Ancak bu baskılara karşılık Doğu Anadolu'daki toplumların direnişi gün geçtikçe artmış bunun sonucunda Urartu Devleti'nin temelleri atılmıştır. Urartu Krallığı Van Gölü Havzası'nda hızla gelişmeye ve biçimlenmeye başlamış MÖ 9. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise başkenti Tuşpa olmak üzere küçük bir krallık olarak Van Ovası'nda kurulmuştur. Güneylilerin yakıştırdığı Uruatru ya da Urartu adına karşılık kendilerine daima Bianili'li diyorlardı. Bian/Vian adı küçük bir değişimle günümüzün Van'ında hala yaşamaktadır. Birbirini izleyen I. Sarduri (MÖ 840-830), İşpuini (MÖ 830-820), Minua (MÖ 810-785/80), I.Argiştı (MÖ 785/80-760), II. Sarduri MÖ 760-730), I. Rusa (MÖ 730-714), II. Argiştı (MÖ 714-680), II. Rusa (MÖ 680-639), III. Sarduri (MÖ 639-635), Erimena (MÖ 635-629), III. Rusa (MÖ 629-615/590), IV. Sarduri (MÖ 615/590- ?) ve IV. Rusa (MÖ ? -585) gibi baba-oğul kralların yüzyıl kadar süren hükümdarlıkları sırasında Urartu Krallığı büyüyüp güçlenmiştir. Sınırları batıda Fırat'tan doğuda Azerbeycan'a kuzeyde Ermenistan'dan güneyde Toroslar'a değin

yayıliyordu. Böylece Doğu Anadolu yaylasında tüm kurumlarıyla gerçek bir devlet doğmuştu. (Salvini, 2006: 8).

Urartu tahtına MÖ 840/830 yıllarında yeni geçen kral Lutipri oğlu Sarduri'dir. Ancak yapılan arkeolojik kazılarda bazı önerilerde bulunulmuştur. I.Sarduri'nin III. Salmanasar karşısında aldığı yenilginin sonucunda Assur'un Van Gölü'nün kuzeybatı kıyılarına yani Arzaşkun'a kadar yaklaşması, Sarduri'nin başkenti daha uzak bir bölgeye taşımaya yol açmıştır. Kral Sarduri, Van Gölü'nün kıyısında ovada stratejik bir noktada yükselen Van kayalığı eteklerinde başkent olan Tuşpa'yı tesis etmiş ve bu müstahkem kale çok uzun bir süre Urartu Devleti'nin başkenti olarak kullanılmıştır (Resim 1.2.).

Res. 1.2.: Başkent-Tuşpa (Erkan Konyar)

İlk kez Sultantepe tabletinde III. Salmanasar'ın bir metninde geçen bu şehrin kesin kuruluş tarihi bilinmemektedir (Grayson, 1991: 225). I. Sarduri tarafından MÖ 9. yy'da inşa edilen günümüzde Van Kalesi adıyla da bilinen başkent Tuşpa, Van ilinin hemen hemen 5 km batısındadır. Assur çivi yazılı kaynaklarında Turuşpa, Urartu kaynaklarında Tuşpa olarak geçer. Yapılan arkeolojik çalışmalarla iskan tarihi MÖ 3. bin yıllara kadar uzanmakta yani başka bir deyişle ilk Tunç Çağ'dan itibaren yerleşime sahne olmuştur (Tarhan, 2010: 288). Tuşpa'nın başkent olarak seçilişi güneydeki ezeli düşmanı Assur'a ve çetin doğa şartlarına karşı verilen mücadelenin sonucudur. Tuşpa sitadeli Van Ovası'nın ortasında yükselen ve gerçekten bir doğa harikası olan yalçın Van kayalığının üzerinde yüksekliği 100 metreyi bulur ve doğu-batı doğrultusunda 1,5 km uzunluğuna kuzey-güney doğrultusunda ise genişliği 70-80 metreye sahiptir (Tarhan-Sevin, 1990: 369).

Başkent Tuşpa her bakımdan oldukça zengin bir konuma sahipti. Van Gölü havzasında buğday hasatları çoğunlukla çok bereketlidir ve ürün bazen depo ya da satılabilecek bir pazara malı götürebilecek bir taşıma aracı bulunmadığından çürür. Bu bölge belki de çevredeki birçok yerden daha fazla kısıtlı, dış dünya ile yeterli ve ulaşım imkanlarının olmayışından etkilenmektedir (Zimansky, 1985: 19).

Urartu, kentleri inşa ederken genel olarak ulaşılması zor alanları tercih edip buralarda öncelikli olarak kaleleri inşa etmişlerdir. Kaleler inşa edildikten sonra içlerinde sur duvarları, saraylar, depo odaları, tapınaklar ve çeşitli evsel mekanların yapıldığı izlenmektedir. Bununla beraber kalelerin çevresini kapsayacak şekilde aşağı yerleşimlerinde inşasını gerçekleştirmişlerdir. Aşağı yerleşimler bu çevredeki tarım alanlarını kontrol ederek kalelere hizmet etmek için tasarlanmış mekanlar olarak görülmektedir.

1.3. Urartu Dış Kentlerinde Yapılan Araştırmaların Tarihçesi

Urartu Krallığı'nda dış kentlerle ilgili yapılan kazıların kısıtlı olması nedeniyle kentleşme kavramı tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Araştırmacıların büyük çoğunluğu yayınlarında aşağı yerleşimleri kısa bir şekilde ele almışlardır. Ortaya çıkarılan yerleşimlerde elde edilen verilerden hareketle; ortak mimariye ait yapılar, statüsel ayrıcalığa sahip olan insanların yaşam alanları ve buluntular kale ile dış kent arasındaki ilişkiyi özetlemektedir. Çetin ve zorlu şartlara sahip olan bu bölge binlerce yıldır burada yaşayan topluluklara yaptığı gibi Urartu'ya da var olabilme şansı sunmuştur (Avcı, 2015: 10). Van Havzası merkez olmak üzere Doğu Anadolu, Kuzey Batı İran ve Güney Kafkasya'ya kadar geniş bir coğrafyada hakimiyetini sağlayan krallığın böyle bir alanda tutunabilmesi planlı bir çaba ile gerçekleşebilmiştir.

Çalışmamızın bu bölümünde konu ile ilgili yapılan çalışmalar değerlendirilerek, ortaya atılan görüşlerin ana hatları sunulmaya çalışılacaktır.

Krallığın mimarlık tarihi ile bu kapsamda yapılan çalışmalar farklı dönemler ve başlıklar altında değerlendirilebilir. İlk araştırmalar; epigrafik belgelerin okunması, yerleşmelerin keşfine dair gözlemlere dayalı araştırmalar niteliğinde olmuştur. Sonraki aşama; yerleşmelerin tarihi coğrafya ile ilişkilerinin anlaşılmasına, yerleşme planlarının

çıkarılarak bilim dünyasına tanıtılmasına dayanmaktadır. Bu süreçlerin ardından kazılar ve sistemli tarih-coğrafya araştırmaları ortaya çıkmıştır. Yapılacak çalışmaların araştırılmasıyla beraber Urartu Krallığı'nın yayılım alanı içerisinde yer alan kentleşmeye yönelik sorular cevap bulabilecektir.

Urartu araştırmaları 1930'lu yıllara kadar daha çok filoloji, tarih, coğrafya ve bilimsel anlamda niteliği az olan kazılar ekseninde gerçekleşir (Ayman, 2013: 6). Ermenistan Bölgesi'nde başlayan kazılar yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. İlk sistemli kazılar bilimsel anlamda Rus bilim insanı B. Piotrovsky tarafından Aras Ovası'nda günümüz Ermenistan'ın başkenti Erivan yakınlarındaki Karmir-Blur (Teişebaini Uru) kentinde Urartu yerleşim arkeolojisinde çığır açacak bir kazı başlatılır. Karmir-Blur'daki kazılar 1970 yılına kadar devam ederek İrepuni (Erin-Berd) ve Argiştihinili (Armavir-Blur) gibi kentlerinde kazılmasına öncülük etmiştir (Ayman, 2013: 6).

Urartu Krallığı hakkında 1940'lı yıllarda başlayan kazı ve araştırmalar farklı dillerde ve oldukça fazla sayıda kitap ile makalenin yayınlanmasını sağlamıştır. Mimari yerleşme tipleri ve anlayışı üzerine günümüzde yapılan çalışmalara temel teşkil edebilecek yayınlar ortaya çıkar. Teişebaini Uru kazısını yürüten Piotrovsky'nin yayınları bilimsel niteliği yüksek ve hala popülerliğini devam ettiren yayınlar olarak güncelliğini korumaktadır. Ayrıca Piotrovsky'nin Urartu Tarihi ve Kültürü ile ilgili diğer yayınları da konuya ciddi katkılarda bulunur (Piotrovsky, 1950: 196-7).

Piotrovsky'den ilham alan Oganesyjan ve Martirosyan'ın yürüttüğü Argiştihinili kazıları Teişebaini Uru kazısı ile birlikte krallığın kuzey bölgelerinde gerçekleştirdiği yerleşme politikasının kapsamı hakkında önemli bilgiler vermenin yanında, bilim dünyasının Urartu Krallık tarihine olan ilgisinin uyanmasını sağlar (Zimansky, 2010: 63). Kirsopp ve Silva Lake başkent Tuşpa'nın sitadelinde, sitadelin kuzeyinde ve güneyinde bulunan aşağı yerleşmelerde kazılar yaparlar (Salvini, 2006: 19).

Charles Burney'in 1956 yılında başlatmış olduğu yüzey araştırması Urartu yerleşim arkeolojisine çok önemli katkılar sunmuştur (Burney, 1957: 37). Yürütmüş olduğu çalışmada krallığın merkez bölgesi olan Van Gölü Havzası'nda bilinmeyen birçok kenti literatüre kazandırmıştır. Tespit ettiği Urartu yerleşmelerinin birkaç tanesinde yapılan arkeolojik kazılar bile Urartu'nun anlaşılabilmesi için önemli adımları da beraberinde

getirmiştir. Yapmış olduğu çalışmaların amacı; yerleşmelerden bazılarının Urartu Krallığı'nın kurduğu kentlerden olması ve bunların daha önceden de bilinmesidir (Ayman, 2013: 8). Burney açığa çıkarmış olduğu yerleşmelerin aşağı kentlerini “Lower town”, “Urartian town”, “town area”, “Outer town” ifadelerini kullanarak isimlendirmiştir (Avcı, 2015: 17). Özellikle Lawson ile yaptığı çalışmada ayrı ayrı belirttiği sitadeli ve aşağı yerleşimin tümünü kale olarak nitelendirirken, aşağı yerleşmesi olmayan yerleşimleri de kale olarak belirtmiştir. Kent olarak ifade ettiği bir yerleşim bulunmazken aşağı yerleşmesi köy niteliğinde olan yerleşmeleri town olarak adlandırmıştır. Her ne kadar sitadel ve aşağı yerleşmenin ilişki içerisinde olduğunu ifade etse de Kef örneğinde surların dışındaki alan olarak da tanımlamıştır (Burney-Lawson, 1960: 188).

Afif Erzen, Emin Bilgiç, Yusuf Boysal, Baki Öğün gibi dönemin önemli bilim insanlarından oluşan bir ekip 1959 yılında başkent Tuşpa'da çeşitli incelemelerde bulunmuşlardır. Yapılan incelemeler doğrultusunda 1963 yılında Van Kalesi Höyüğü'nde küçük çaplı bir kazı yapmışlardır (Erzen-Bilgiç-Boysal-Öğün, 1963: 34).

Urartu araştırmacılarının yetişmesini sağlayan süreç Türkiye'de 1980'li yıllardan itibaren devam eden çalışmalarla sağlanmıştır. M.T. Tarhan, V. Sevin, A. Çilingiroğlu ve O. Belli'den oluşan yeni jenerasyon yüzey araştırmaları ve kazılar başlatırlar. Tarhan ve Sevin Van Bölgesi'nde Urartu yerleşmelerinin dağılımı ile ilgili araştırmalar yaparlar. Tuşpa Sitadel ve Höyük alanında 1987 yılında kazılar başlatırlar. Üç dönem sürdürülen kazı çalışmalarında kuzeyde yer alan höyüğün batı uç noktasında yaklaşık 400 metrekarelik bir alanda çalışılır. 15 odadan oluşan bir yapı ortaya çıkarılmıştır (Tarhan, 1989-1991).

Taner Tarhan krallığın kuruluşuyla inşa ettiği yerleşmeleri ve işlevleri üzerine yaptığı tespitlerde gerek savunma amaçlı ve gerekse idari anlamda Urartu ülkesini saran yollarla devletin tüm gücünü eyalet ve uç noktalarda hissettiren birimleri kale olarak tanımlamıştır (Tarhan, 1986: 295). Urartu araştırmacısı Veli Sevin yapmış olduğu çalışmalar ile kentleşme olgusunun Urartu coğrafyasında ilk kez Urartulu krallarca gerçekleştiğini belirtmektedir.

Van Gölü Havzası'nda yaptığı çalışmalar ile Altan Çilingiroğlu önemli yayınlar sunarak sistemli kazıları bugünde değerlendirilmeye tabi tutulacak kadar teferruatlı olduğu

görülmektedir. Van Projesi kapsamında keşfi gerçekleştirilen Rusahinili Euduru-Kai (Ayanis) kentinde Altan Çilingiroğlu tarafından kazı çalışması başlatılmıştır (ilingiroğlu, 1994: 282-284). Özellikle aşağı yerleşme ile birlikte ele alınabilen sitadelin kent modeli oluşturmadaki nemi Ayanis'i havza için özel kılmaktadır. Kent iskan birimlerinin tanımlanmasında çok büyük önem arz eden verilerin gün yüzüne çıkarılması Ayanis Kazılarının sürekliliği ile sağlanmıştır (Avcı, 2015: 13).

Ayanis Kalesi dış kentinde yürüttüğü çalışmalar doğrultusunda Urartu sivil mekanları hakkında daha doyurucu bilgiler sunmaktadır. ilingiroğlu'nun çalışmalarıyla yetişen bilim insanlarının Urartu Krallığı ncesi ve krallık dönemi maddi kültürü temel olarak iktisadi, tarihi, kentleşme kültürü, üretim teknolojisi ve yerleşim alışkanlığı gibi konularda nitelikli tez ya da yayımlar yaptıkları anlaşılmaktadır (Ayman, 2013: 13).

Oktay Belli 1991 yılında Aşağı ve Yukarı Anzaf kentinde 2007 yılına kadar sürecek kazıları yürütür. Yapmış olduğu kazılar neticesinde Yukarı Anzaf sitadel alanı dışında güney ve güneydoğu kesiminde inşa ettirilen yaklaşık 141.000 metrekarelik bir kısmı kaplayan dış kentin varlığından da bahsetmiştir.

Adam Smith Urartu coğrafyasını sorgulayarak yerleşme tiplerini belirli kriterlere göre sınıflandırmıştır. Yerleşme yapılacak alanın hem ulaşılır hem de savunulabilir olmasına dikkat çekerek yönetici kesim ile halk arasındaki politik ilişkiyi açıklamaya çalışmıştır. Urartu'nun ovaya kurduğu yerleşmeler bile tarım alanlarını kapsayacak nitelikte olmamıştır. Tarım alanlarına yerleşme inşa etmeyen Urartu teraslar halinde şekillendirdiği yamaçları aşağı yerleşme şeklinde inşa ederek sitadellerin varlığını devam ettirmiştir (Smith, 1999: 47).

Krallığın doğu ve güneydoğu yayılımı ile ilgili çalışmalar 1960'ların ikinci yarısında başlayan yüzey araştırmaları bir dizi kazı ile devam eder. Her ne kadar Van Gölü Havzası dışında yaptığı çalışmalarla da bilinen Wolfram Kleiss filolojik sorunlara örnek olması açısından da büyük önem taşımaktadır. Kleiss tarafında 1967'de başlatılan çalışmalara bir süre sonra S. Kroll'da katılır (Kleiss, 1968). Bastam'da (Rusai Uru Tur) 1972 yılında kazı başlatılır. Kazılar sonucunda Bastam Kalesi'nin dış kentinin kalenin kuzey eteklerinde bulunduğu ve 18-20 hektarlık bir alanı kapsadığı anlaşılmıştır. Kleiss sitadelin aşağısında yaşayan halkın meskenlerine ilişkin veriler sunarak ele aldığı

yerleşmeleri tanımlamakta ve araştırmacılara karşılaştırma imkanı sunmaktadır. (Kleiss, 1978:401).

Yerleşim arkeolojisi içinde önemli bir konuma sahip olan bir diğer araştırmacı ise Paul Zimansky'dir. Yapıların mimari tarzını incelerken ekonomik koşullarını, etnik özelliklerini ve halkın gündelik yaşamı gibi konuları inceleyen yaklaşımlarda bulunmuştur. Urartu Krallığı'nın idari örgütlenmesinin yerleşim boyutunu inceleyerek özellikle Kuzeybatı İran'da Kleiss tarafından araştırılmış yerleşmeler ekseninde krallığın idari şablonu ile yerleşmeler arasında ilişkiyi sorgulayarak yerleşim anlayışına yönelik bütüncül bir yaklaşım sunmaktadır.

Kentleşme olgusu içerisinde kentlerin kurulması için esir nüfusun kullanıldığını kabul eden Paul Zimansky krallığın yürüttüğü imar işlerinin merkezi bir gücün sergilediğini belirtmiştir (Zimansky, 1995: 103). Kalelerin askeri amaca hizmet eden mimari yapıları barındırdığını ifade ederken; yerleşme yeri ovaya daha yakın olan, belli bir nüfusu besleyebilecek kadar tarım alanları bulunan ve bunu işleyebilecek nüfusu idare eden yerleşim merkezlerinin kalelerden farklı olan noktalara kurulduğunu vurgulamıştır (Zimansky, 1985: 35-36).

Urartu yerleşme anlayışı 1990'lardan sonra mimarisi, kökenleri ve kronolojisi üzerine yeni kuramlar sorgulanarak daha eleştirel bir arkeoloji anlayışı sağlamıştır. Geliştirilen eleştirel yaklaşım krallığın arkeolojik envanterinin daha bilimsel bir anlayışla ele alınmasını ve Urartu gerçeğinin daha doğru tarzda anlaşılması için olanaklı kılınmıştır (Ayman, 2013: 12).

Türkiyeli bilim insanlarının 1950'lerde hızlı bir şekilde Urartu çalışmalarına başlamasıyla İstanbul ve Ankara Üniversitesinden akademisyenler kazı ve yüzey araştırmaları kapsamında birçok kitap ve makale yayınlamışlardır. Kalelerde yapılan kazılar kapsamında ortaya çıkan buluntular ile mimariden hareketle yazılan monografi, makale, bildiri, kazı raporları gibi çalışmalar krallığın merkezi bölgesinde kurulmuş kentlerin yerleşme anlayışının açıklanması noktasında önemli katkılar sunmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

URARTU YERLEŞİM DÜZENİ

Öncelikli olarak bu bölümde inşası yapılan kaleler ile yerleşim yerlerinin yapımında yer seçimin nasıl olduğu ve buralardaki mimarinin nasıl gelişip yükseldiği üzerinde durulmuştur. Kalelerdeki mimari planlama ile içerisinde yapılmış olan farklı türdeki yapılarda kullanılan malzeme ve tekniklere değinilerek konu anlatılmaya çalışılmıştır. Urartu mimarisindeki planlamanın iki farklı noktada gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır (Kuvaç, 2017: 37). Kalelerde yapılan kazılar sonucunda ve ele geçen yazıtlardan anlaşılacağı üzere bu yerlerin kral tarafından yaptırılan bir devlet projesi olduğu görülmektedir (Zimansky, 1985: 60).

Kalelerin yapımı dışında az sayıda kazısı gerçekleştirilen dış kentlerinde inşa edildiği bilinmektedir. Bu tür yerleşimlerin de kral tarafında bir devlet projesi olarak tasarlanıp yapıldığı ve bununla beraber tarım arazilerini kontrol ederek kaleye hizmet etmek amacıyla da tasarlandığı düşünülmektedir. Dış kentlerdeki mimari yapılanma kalelere oranla daha özensiz bir şekilde inşa edilip; birkaç sıra taş temel üzerinde kerpiç duvarlarla üst örtüsü saz-kamış ve toprakla kapatılmıştır.

2.1. Urartu Kale ve Dış Kentlerin Kurulmasında Yer Seçimi

Urartu Krallığı'nda, kalelerin eteğinde birçok evin bir araya gelmesiyle oluşmuş yerleşim yerleri inşa edilmiştir. Kalelerde ve yerleşim yerlerinde yer seçimi de dikkat çeken bir diğer noktadır. Urartu Krallığı'nda kent özelliklerine bakıldığında sitadel ve aşağı yerleşme gibi kavramlar bire bir kentin planını oluşturmadığı için yer seçimlerinde bu iki alanı birlikte değerlendirmenin daha doğru olacağı düşünülmektedir.

Urartu coğrafyası, İklim koşulları sert, oldukça engebeli dağlarla çevrili ve kısıtlı tarım alanı olan bir bölgedir. Bu topraklarda kurulan mimari yapılar engebe dikkate alınarak yapılmaktaydı. Urartu yerleşim alanı içerisinde kurulan şehirlerin, elverişli ovalar üzerinde veya ova kenarlarında kuruldukları söylenmektedir. Kentlerin planlanmasında etkin bir rol oynayan güvenlik faktörü yerleşmeleri; yamaç ve yüksek düzlüklerde kurmayı gerektirmiş olsa da planlı bir iskan anlayışıyla ters düşmez (Avcı, 2015: 113). Öyle ki Van

Kalesi Höyüğü, Ayanis, Çavuştepe (?), Anzaf, Çermik, Dilkaya ve Karagündüz gibi birçok yerleşim merkezi ovanın düzlüklerine ve yamaçlarına kurulmuştur (Avcı, 2015: 113).

Urartu yerleşim mimarisinde güvenlik konusu en başta olmak şartı ile dağların ovalara uzanan burunları üzerinde, su kaynaklarına yakın bölgelere, savunulması kolay olan yerlerde ve ovaya hakim olan alanlar dikkate alınarak kaleler kurulmuştur. Kalelerin; planları, ekonomileri krali amaçlara hizmet etme noktasında tamamıyla yönetici kesimin ihtiyaç ve politikalarına göre şekillendiği bilinmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 80). Sadece herhangi bir saldırı sırasında halkın kale içerisine sığınmalarına izin verilmiştir. Durum böyle olunca da sivil halk ya kalelerin uygun olan eteklerinde veya kalenin hakim olduğu yakın çevrede veyahut herhangi bir kale ile bağlantısı olmayan tarım veya hayvancılık alanlarına yakın yerlerde oturmuşlardır (Çilingiroğlu, 1997: 81).

Dış kentlerde kale veya diğer bölgeler arasında bulunan ulaşım ağına elverişli alanlarda inşa edilmesine özen gösterilmiştir. Kentlerin genelde su sistemlerini besleyebilecek düzeyde su potansiyeli yüksek olan nehir, dere ya da kaynakların yakınında kurulması tercih edilmiştir. Tarımın yapılabileceği, kale hizmetinin sağlanabileceği bununla beraber kalede çeşitli görevleri yerine getiren üst düzey yöneticilerin yaşayabileceği çeşitli büyüklüklerde mimari yapıların inşa edilebileceği geniş alanlar oluşturulmuştur (Ayman, 2013: 80). Aşağı yerleşimin sığabileceği uygunlukta alanların tercih edilmesi nedeniyle kentler düzlüklerin bulunduğu daha alçak alanlarda görülmektedir.

Urartu Krallığı'nda inşa edilmiş olan sitadeller çevresine veya belirli alanlardaki dış kentler genellikle kolay savunulabilmesi için her an sığınabilecekleri alanlara yakın yerlere kurulmuşlardır. Kentler daha çok ekilebilir alanları olan su kaynakları bakımından zengin ova ya da geniş vadi yataklarındaki çevrelere hakim noktalardadır. Van Gölü etrafında yer alan kıyı ovaları, kuzeydoğuda bulunan Aras Havzası, kuzeybatı İran'daki Urmiye Gölü çevresinde bulunan ovalar krallıkça kurulan kentlerle kontrol edilmiştir. Aşağı yerleşme alanları kazılmış ve sınırları kabaca da olsa belirlenmiş kentlerden; Rusahinili Eiduru-Kai 'nin (Ayanis) 80 hektar, Rusa-i Tur'un (Bastam) 136 hektar gibi önemli büyüklüklere sahip olduğu görülmüştür (Ayman, 2013: 78).

Sivil mimari krali bir kente bağı olmayan hayvancılık yapılan alanlarda, verimli tarım arazilerinde, kent eteklerinde ve kentlerin çevresinde de kurulmaktaydı. Ayanis/Rusahinili Eiduru Kai sitadeli ve aşağı yerleşmesi etrafındaki alanlarda geniş tarım arazileri vardır. Batısında, güneyinde ve özellikle bugünde tahıl ziraatı yapılan güneydoğusunda 600 hektar zirai tarım arazisi bulunmaktadır. Arpa ekiminin 1900 metreye kadar çıkan yüksekliklerde de yapıldığı Ağartı köyünün doğusundaki arazilerin Urartu zamanında da kullanıldığı düşünülmektedir (Avcı, 2015: 115).

2.2. Kale Mimarisi

Urartuların mimari anlayışlarının ve katmış oldukları estetik değerin sadece kendilerine has olduğu, yaptıkları çalışmalarla görülmektedir. Kendilerine has tarz ve mimari anlayışları ile coğrafi yapıyı kullanmalarındaki ustalıkları çağdaşlarından çok daha fazla hakimiyet alanına sahip olmalarına sebep olmuştur (Erzen, 1978: 11). Urartular, bölgenin topografyasını dikkate alarak daha ilerisi için bölgeye gerekli olan planlamayı yapmışlardır. Yapmış oldukları sulama kanalları, savunma amaçlı kale ve garnizonlar, idari ve siyasi merkezleri ana başkente bağlamak suretiyle oluşturulan yollar sayesinde büyük bir imar ve iskan faaliyetine girişmişlerdir. Kuzeybatıdaki Erzincan Altıntepe'den başlayıp, Erzurum-Kars-İğdır, Kuzeybatı İran ve Urmiye Gölü'nün batısına kadar geniş bir alana yayılan kaleler, yollar ve sulama kanalları bu imar ve iskan politikalarının en açık kanıtlarını oluşturmaktadır (Tarhan, 2000: 191-Salvini, 2006: 135).

Urartu Krallığı'nda günümüze ulaşan kalıntıların önemli bir bölümünü askeri mimarisi yani kaleler oluşturmaktadır. Yerleşim mimarisi büyük oranda krallığın ana yerleşim alanlarında ve egemenlik altına aldıkları topraklarda inşa ettikleri çeşitli büyüklükteki ve plandaki kalelerden meydana gelir. Sert bir iklimde ve kayalık bir coğrafyada bulunan bu kalelerin, yer seçimi genel olarak savunulması kolay ve dağların ovalara uzanan burunlarında yapılması ilk tercih olmuştur (Burney, 1971: 128). Kalelerinin genellikle yüksek tepelere yapıldığı bilinmektedir. Ancak Aşağı Anzaf Kalesi'nde olduğu gibi yolları veya maden yataklarını kontrol etmek için de inşa ettikleri kalelerde bulunmaktadır. Stratejik ve topografik özellikleri bakımından kuruldukları bölgelerde savunma, ovaya ve su kaynaklarına yakın olma özellikleri göz önünde bulundurularak inşa

edilen bu kaleler arasında farklılıklar görülmektedir. Bazı merkezlerde sur duvarlarının oturtulması için kayalıklar oyulmuş ve sur duvarları oturtulmuştur (Loon, 19996: 38) (Resim 2.1.).

Res. 2.1.: Çavuştepe Kalesi sur duvarları ana kayaya oturtulmuş (Can Avcı Arşivi)

Urartuların özenle yapmış oldukları kaleler; savunma, su kanallarının güvenliğini sağlama, gözetleme amaçlı ve haberleşme vazifesi gören kaleler diye dört kısma ayrılmaktadır. Tuşpa, Aşağı Anzaf, Yukarı Anzaf, Bastam, Toprakkale gibi ana kayaya oturtulmuş kaleler Urartu'daki kale yapım tekniğini göstermesi bakımından önemlidir. Kalelerde kullanılan taşlar genelde bazalt, andezit ve kalkerden oluşur.

Yaygın olarak kullanılan bir diğer yapı malzemesi de ahşaptır. Ahşap malzemeler sadece hatılarda kullanılmamış aynı zamanda yatay olarak duvar örgüleri içinde de yer almıştır. Bunun en güzel örnekleri Van Anzaf kalelerinde görülmektedir. Kaleler genellikle 2-3 m'lik taş temeller üzerine 110-130 kerpiç sırası inşa edilerek yapılmışlardır (Çilingiroğlu, 1997: 35). Bu çalışmalar Urartular'ın kalelerdeki mimariye ne kadar önem verdiğini bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Kaleler basitten daha genele doğru bir gelişim göstermişlerdir. Krallığın ilk yıllarında kurulan kalelerin yapım tekniği ile ileri dönemdekiler arasında farklılıklar görülmektedir. Bölgenin coğrafi şartlarını iyi kullanan Urartular, hakimiyetlerini sağlamlaştırıcı unsur olarak gördükleri kaleleri belirli bir ölçüye göre değil kendi ihtiyaç ve politikalarına göre şekillendirip inşa etmişlerdir. Bazen kale için sarp kayalıklar bazen de

biraz daha alçak ulaşımı kolay ve merkeze yakın yerler tercih edilmiştir. Kaleleri daha çok kare ve dikdörtgen şeklindeki taşlardan oluşan bir plana sahiptir.

Urartu kaleleri bölgenin ihtiyaçları dikkate alınarak planlanmıştır. Buna göre II. Rusa'nın uzun süren hükümdarlığı boyunca bu amaçlarla yaptırdığı en az 5 kale bulunmaktadır (Çilingiroğlu, 1997: 48). Bu kaleler; Karmir-Blur, Bastam, Kef, Toprakkale ve Ayanis kaleleridir. II. Rusa dönemi için kaleler büyük bir veri kaynağı oluşturmasından dolayı oldukça önemlidir. Kalelerin ekonomik ve idari işlevlerinin yanı sıra askeri amaçlara hizmet etmesi onların kuvvetli bir savunma sistemine sahip olmasını gerektirmektedir (Batmaz, 2003: 80). Kalelerde bu ihtiyacı karşılayan iki temel unsur sur duvarları ve kapı yapılarıdır.

Kalelerin sur duvarları hangi işleve hizmet ediyorsa etsin savunma ve estetik açısından oldukça önemlidir. İnşa teknikleri kalelerden bağımsız olarak gelişen sur duvarları topografyaya göre farklılık göstermektedir. Bu bağlamda kalenin üzerine kurulduğu tepenin doğal özelliklerinden yararlanılması gerekmektedir. Sur duvarlarını oluşturan taş bloklar düzeltilmiş ve bazen de oyulmuş ana kaya üzerine oturtulur. Her kale doğal bir korunağa sahip olmadığından Bastam örneğinde olduğu gibi bazı kesimlerin çift sıra sur bedeni ile örülmesi ve özellikle savunması daha az olan yamaçlardaki sur duvarları üzerine çoğu kez farklı aralıklara sahip kule ve bastiyonların inşasını zorunlu hale getirmektedir (Kleiss, 1970: 11). Sur duvarları üzerine ortalama 3.50 ve 4.50 m arasında değişen kalınlıklarda kule ve bastiyonlar inşa edilmiştir.

Sur yapılarında kullanılan teknikler sırasıyla “kyklopik”, “klasik” ve “uçkale” yöntemi olarak üç tipe ayrılmaktadır (Salvini, 2006: 145, Çilingiroğlu, 1983: 28). Kyklopik teknik Urartular'ın MÖ 9. yy'dan başlayarak MÖ 7. yy'a kadar kullanmış olduğu en eski yöntemdir. Kurulan basit bir mimari yapıyla oluşturulmuş kaleler genellikle kyklopik yöntem kullanılarak yapılmıştır. Harç kullanılmadan kaba bir işçilikle 5-6 köşeye sahip taşlardan oluşan duvarlar arasında boşluklar vardır (Resim 2.2.). Bu yöntemle yapılan kalelerin en güzel örnekleri Deliçay, Zivistan, Aşağı Anzaf kalesi ve kısmen de olsa Van Kalesi'nin batı ucunda kireç taşından yapılmış Madırburçtur. Diğer sistemlerden farklı olarak daha basit bir görünüme sahipken bastion ve kurtinler bulunmaz.

Res. 2.2.: Aşağı Anzaf Kalesi Kyklopik Yöntem sur duvarları (Rıfat Kuvaç Arşivi)

Kale mimarisinde uygulanan bir diğer duvar yöntemi ise Minua döneminden itibaren kullanılmaya başlanan klasik yöntemdir. Harçsız olarak inşa edilen sur duvarları dışarı doğru bombeli, arada boşluk kalmayacak bir şekilde içeriye doğru bir eğim kazanmaktadır. (Resim 2.3.). İlk olarak Urartu kale yapılarında bastion ve kurtin bu dönemde yapılmaya başlanmıştır (Batmaz, 2011: 281-282). Sur duvarlarının üst kısmı rizalitlerle sağlamlaştırılmaya başlanmıştır. Bu şekilde hem koruma alanı oluşturulmuş hem de kerpiç duvarın doğa olaylarında daha az aşınması sağlanmıştır (Çilingiroğlu, 1983: 35). Yukarı Anzaf, Körzüt ve Aznavurtepe kaleleri bu sistemle yapılan en başarılı örneklerdendir.

Res. 2.3.: Aznavurtepe Kalesi Klasik Yöntem sur duvarları

Kale mimarisinde en son kullanılan sistem Uç Kale sistemidir (Resim 2.4.). Bu yöntem kyklopik ve klasik yönteme oranla daha düzgün işlenmiş daha küçük boyutlu taşlar

kullanılmıştır. İlk olarak Çavuştepe Kalesi'nin uç kale yapıları olarak adlandırılan bölümde karşımıza çıkmaktadır (Çilingiroğlu, 1983: 33). Kaleler taş temel üzerine kerpiç duvar sistemiyle yapılmakta kerpiç bedenin taş temel üzerine daha sağlam bir şekilde oturması için “löyfer” taşları kullanılmaktadır. Taş temel genişliği 3-4 m arasında değişmekte olup sur duvarlarının yüksekliği 20 m'ye ulaşmaktadır (Çilingiroğlu, 1997: 63). Taşlar genellikle bölge coğrafyasından dolayı dayanıklı bazalt, kalker ve andezit taşlarından oluşmaktadır.

Res. 2.4.: Çavuştepe Kalesi Uç Kale Yöntemi sur duvarları (Can Avcı Arşivi)

Urartu Krallığı'nda kurulan kalelerdeki sur duvarları da ana kayaya açılan sur temel yuvaları üzerine oturan taş temelin üzerinde kerpiç bir üst bedene sahiptir. Yapılan arkeolojik kazılarla sur duvarlarının taş temelleri belirli bir seviye kadar korunduğu, ancak kerpiç bedenin iyi korunmadığı gözlemlenmiştir. Ayanis Kalesi'nin güney surlarının taş temel yükseklikleri bazı yerlerde 4 m'ye kadar korunmuş olsa da kerpiç beden en fazla 2.70 m'ye kadar görülmüştür (Resim 2.5.) (Çilingiroğlu, 1997: 56).

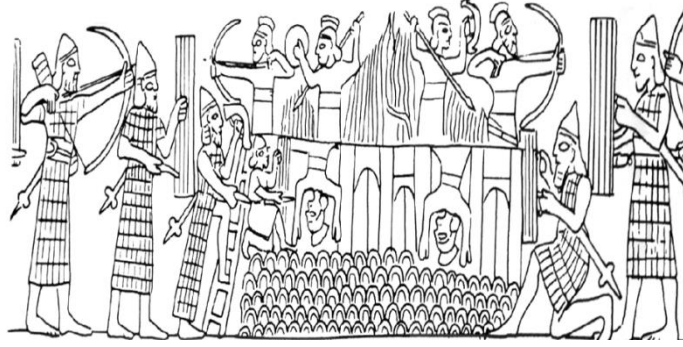
Kalenin dış cephesine estetik kazandırma geleneği kral II. Sarduri ile başlamış ve II. Rusa döneminde yoğun olarak kullanılmıştır. Minua döneminden beri görülen bombeli taş bloklar (rustika) yükseklikleri artırılarak II. Rusa döneminde mimari anlayışın simgesi haline gelmiştir. Karmir-Blur, Bastam, Kef Kalesi Toprakkale, Ayanis kalelerinin tümünde sur duvarlarında uygulanmıştır.

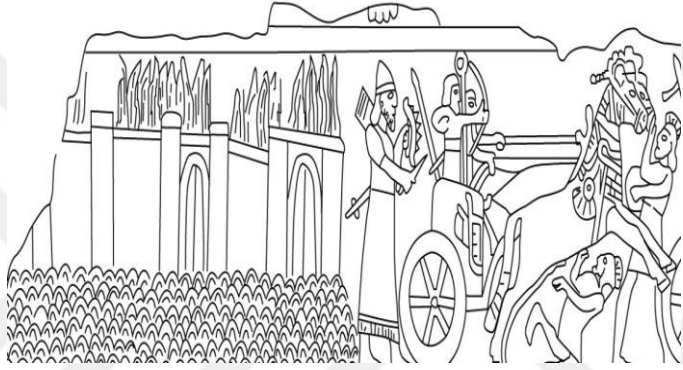
Res. 2.5.: Ayanis Kalesi sur duvarları

Urartu kalelerine giriş anıtsal bir kapıyla sağlanmaktaydı. Anıtsal girişe sahip olmayan kalelerde mevcuttu. Kapı girişini, iki yandan koruyan iki kule yapısı yer almakta ve girişe bir koridorla ulaşılmaktadır. Kapı girişini koruyan kuleler sur duvarından çıkıntı yaparak dışarıya çıkmaktadır. Kapılar genellikle çift kanatlı ve ahşaptan oluşmaktadır (Çilingiroğlu, 1997: 59). Ulaşılması oldukça güç olan kalelere saldırı yapıldığında ilk olarak kale kapısı hedef alındığı için oldukça korunaklı bir duruma getirilmişlerdir. Kalelere bir rampadan çıkılarak varılmakta ve girişini sağlayan bir geçit bulunmaktadır. İlk kapıyı geçtikten sonra ikinci bir kapının varlığından söz edilmesi kale yapısının güçlü bir savunması olduğunu vurgulamaktadır (Jakubiak, 2004:174).

Kuleler, gerekli görülen yerlerde yapılmasının yanı sıra, ihtiyaca göre savunma yönünden zayıf görülen yerlere de yapılmaktaydı. Savunulması gereken en önemli yerlerden biri olan kale kapısının sağ ve sol tarafında iki koruma kulesi bulunurdu. Taş temel kerpiç duvar şeklinde yapılan kuleler hem duvara yapışık hem de duvardan ayrı şekilde inşa edildi. Kulenin üst tarafında askerin rahat koruma alanı bulmak ve doğa şartlarından etkilenmemek için kulenin üst duvarları mazgal şeklindedir. Ancak daha sonraki dönemlerde kurt dişi şeklinde olanı da yapılmaya başlanmıştır. Assur döneminde tahta geçen her kral yapmış olduğu seferleri görsel olarak kayıt altına almıştır. Bunun en güzel örneklerinden biride Balawat kapısında yer alan ve Urartu üzerine yapılan seferi konu alan bir kabartmada Urartu kalesinin karşımıza çıkmasıdır (Schachner, 2007: 95) (Şekil 2.1). Ayrıca Balawat kapı kabartmalarında Urartu Kale girişleri oval ve çift kanatlı bir kapı ile tasvir edilmiştir (Şekil 2.2.).

Şek. 2.1.: Balawat Kapısı bant I detay Urartu Kalesi (Schachner, 2007: 95)

Şek. 2.2.: Balawat Kapısı üzerinde Urartu kale kapısı (Gunter, 1982: 1b)

Kalenin ön cephesinde koruma kuleleri olarak belirli aralıklarla yapılmış çıkıntılar yer almaktadır. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan kale duvarlarında bunu görmek mümkündür. Kale duvarının üst kısmında düşmandan korunmak amacıyla oldukça yüksek olan dendaneler yer almaktadır.

Urartu tasvirlerinde hemen hemen her kale tasvirinde betimlenmiş pencere açıklığı yer alırken Assur tasvirlerinde pencere açıklığına dair bir ayrıntı yoktur. Düşmana karşılık vermek ve kale savunmasını iyi yapabilmek amacıyla yapılmış olan koruma kulelerini ayırt etmek oldukça zordur. Sur duvarlarını sağlamlaştırmak ve duvarın ömrünü uzatmak amacıyla yapılan çıkıntılar yer almakla beraber koruma kulesi üst kısmı belirtilmemiştir.

2.3. Dış Kent Mimarisi

Urartu Krallığı'nda kent ve konut mimarisi oldukça önemlidir. Yerleşim alanı içerisinde kalelerin eteğine birden fazla evin bir araya gelmesiyle oluşan ve evlerin içerisinde sosyal tabakadan insanlar ile kaleye hizmet eden üst düzey yöneticilerin yaşamış

olduğu dış kentler inşa edilmiştir. Arkeolojik kazıların yapıldığı kentler olarak Van Kalesi Höyüğü, Ayanis, Karmir-Blur, Bastam gibi merkezler niteliklerine dair önemli bilgiler vermektedirler. Ancak bu merkezlerde aşağı şehirlerde kazılmış alanların büyüklüğü düşünüldüğünde verilerin yetersiz olduğu görülmektedir. Karmir-Blur ve Arğıştihinili gibi merkezlerin ise ayrıntılı yayınları yapılamamıştır. Bastam’da ise kazılan alan oldukça sınırlıdır. Son yıllarda Ayanis Kalesi aşağı yerleşmesinde yapılan kazılar yine küçük alanlarda yapılmakla beraber mimarinin buluntularla birlikte değerlendirilmesi noktasında Urartu evsel mekanlar hakkında daha doğru bilgiler sunmaktadır (Zimansky, 1985, Konyar, 2018: 46-47).

Sivil yerleşmeler genellikle kaleler çevresinde oluşturulmuştur. Ancak halka herhangi bir düşman saldırısı sırasında tehlike geçinceye kadar kalelerin içerisinde korunma imkanı verilmekteydi. Sivil mimari krali bir kente bağlı olmayan hayvancılık yapılan alanlarda, verimli tarım arazilerinde, kent eteklerinde ve kentlerin çevresinde de kurulmaktaydı (Çilingiroğlu, 1987: 81).

Krallığın ilk dönemlerinde kurulan kentler ile son dönemlerde kurulan kentler arasında oldukça belirgin bir fark gözlemlenmektedir. İlk dönemlerde yapılan evler belli bir planı olmamakla birlikte boyutları açısından farklılık göstermektedir. Yukarı Anzaf Kalesi’nde yapılan arkeolojik kazılarda 1998 yılında sivil mimari örnekleri ve 2006 yılında da yazıtlar bulunmuştur. Bu verilerden anlaşıldığı üzere Urartu Krallığı’nın en eski mimari yapıları Yukarı Anzaf Kalesi’nde görülmektedir (Belli, 2006: 171-193). Toplum tarafından en fazla kullanılan mimari yapı tipi Urartu yayılım alanı içerisinde önemli bir kullanımı olan “ön avlulu iki odalı mimari” dir. Yapıların planı adından da anlaşılacağı üzere bir ön avlu ve arka iki odadan oluşmaktadır (Tarhan-Sevin, 1976/77: 276).

Van Kalesi Höyüğü, Ayanis, Karmir-Blur, Bastam’da ortaya çıkarılan dış kentlerin mimarisine bakıldığında zaman; iki üç sıra taş temel üzerinde yükselen kerpiç duvarlar ile döşemede sıkıştırılmış toprak-taş, saz-ahşap ve üzeri çamurla örtünmüş dam örtüsü tipik Urartu yerleşim örneğidir. (Resim 2.6).

Evler birbirine bitişik bir düzende yapılmış olup çoğunlukla iki veya daha fazla odalı olan bu mekanların iç düzeninde; ocaklar, tandırlar, depo çukurları, ve çöp çukurlarıyla, küçük ev sunakları önemli öğeleri oluştururlar (Konyar, 2018: 48). Bugün

Anadolu'nun bazı bölgelerinde bu ev mimarisi geleneği halen devam ettirilmektedir (Resim 2.7.).

Res. 2.6.: Tipik dışkent yerleşim rekonstrüksiyonu (Erkan Konyar)

Res. 2.7.: Anadolu ev mimarisi örneği (Bülent Genç Arşivi)

Dış kentlerde çok odalı ve bağımsız olarak tasarlanan yapılar içinde yaşam alanlarının yanında ahır olabilecek, tabanı taş döşeli mekanlar ile aynı tarzda düzenlenmiş salon odaları, depo, tamir atölyesi, çöp çukurları ve avlularda bulunmaktadır. Sitadeli çevreleyen alanlarda önceden bir düzen dahilinde yapılmış çok odalı ve olasılıkla kentin üst düzey yöneticileri veya tüccar gibi ayrıcalıklı sınıflarına ait olabilecek daha büyük ve bağımsız yapı grupları da tespit edilmiştir (Resim 2.8.).

Res. 2.8.: Farklı statülere ait kişilerin oturmuş olduğu yapıların rekonstrüksiyonu (Erkan Konyar)

Aşağı yerleşmelerle ilgili önemli verilerin çoğunun II. Rusa döneminde inşa edilen alanlardan geldiği belirtilmektedir. II. Rusa döneminde inşa edilen yerleşim yapılarında savunma duvarı veya sur niteliğindeki duvarları bazı yerleşimlerde görülmektedir. Ancak bazı yerleşimlerde ise bu duvarlara ait herhangi bir veriye rastlanılmamaktadır. Kazı çalışmaları yapılan Karmir-Blur dış kenti etrafı 3 m kalınlığında kuleler ve küçük payandalarla destekli savunma duvarlarıyla çevrilmiştir. Bazalt bloklardan oluşan bu duvarların bir veya iki sırası günümüze kadar ulaşabilmiştir. B. Piotrovski, sur duvarlarının özenli bir yapı göstermemesi ve acele ile gelişigüzel inşa edildiği izlenimi vermesi nedeni ile kentin orijinal halinin sursuz olduğunu, fark edilen olası bir tehlikeye karşı sonradan yapıldığını ileri sürmüştür (Forbes, 1983: 18). Ayanis Kalesi'nin doğusunda ve kuzeydoğusunda açığa çıkarılan dış kentleri (Güneytepe-Pınarbaşı) çevreleyen herhangi bir sur veya koruma duvarı bugüne kadar açığa çıkartılmamıştır. Aynı şekilde Van Kalesi'nin kuzey kesiminde höyük olarak adlandırılan aşağı yerleşimde de yapılan kazı çalışmalarında henüz şehri çevreleyen bir sur duvarına rastlanılmamıştır.

Ayanis, Karmir-Blur ve Bastam dış kentlerindeki evlerin planlarına bakıldığında bir birine bakan evler sokağa açılmaktadır. Örneğin Karmir-Blur dış kentinde 6 m genişliğinde batıdan doğuya ve kuzeyden güneye doğru giden düz sokaklar boyunca evler birbiri ardınca sıralanmıştır. Benzer şekilde Ayanis Güneytepe yerleşiminde de sokak üzerinde duran evler inşa edilmiştir. Güneytepe yerleşimine ait konutlarda atık hayvan kemikleri, keramik ve kullanılmayan eşyaların sokağın tabanı altına döşendiği anlaşılmıştır (Stone-

Zimansky, 2001: 360). Van Kalesi Höyüğü'ndeki evlerin planları incelendiğinde bir büyük oda ve bununla bağlantılı küçük odalardan oluştuğu gözlemlenmiştir (Resim 2.9.).

Resim 2.9.: Van Kalesi Höyüğü'ndeki evlerin planları (Vantam Arşivi)

Dış Kentlerde yapılan kazı çalışmaları sonucunda duvarlarla ilgili veriler oldukça az olmasına karşın temelle ilgili daha fazla bilgiler ortaya çıkarılmıştır. Van Kalesi Höyüğü'nde ortaya çıkarılan yerleşim mimarisinde iki evreli bir Urartu yerleşim dokusu olduğu görülmektedir. İlki, Erken Evre Yapı Katı olarak isimlendirilmiştir. Buradaki duvar temelleri iki üç sıra taş temel üzerinde yükselen kerpiç bedenlerle oluşturulmuştur (Resim 2.10.).

Res. 2.10.: Van Kalesi Höyüğü Erken Evre Yapı Katı duvar temelleri (Vantam Arşivi)

İkincisi ise Geç Evre Yapı Katı olarak bilinmektedir. Bu kattaki temellerde daha basit bir taş sırası ile üzeri kerpiçlerle yükseltilmiştir. Kalınlıkları 1-1.30 m olan duvarlar ikinci bir katın varlığına işaret etmektedir (Tarhan-Sevin, 1991: 433-434) (Resim 2.11.).

Res. 2.11.: Van Kalesi Höyüğü Geç Evre Yapı Katı duvar temelleri (Vantam Arşivi)

Ayanis dış kentindeki yapıların duvarları kireç taşından inşa ettirilmiştir (Resim 2.12.). Taş temel bazı yapılarda ana kaya üzerine bazılarında ufak taşlarla doldurulmuş yeşilimsi depozit içine gömülmüştür. Bu teknik temelin sağlamlığı arttırmak için kullanılmıştır. Temelleri oluşturan taşlar üzerinde herhangi bir işleme izi görülmemekle beraber taş temel tipik Urartu duvar tekniği ile yapılmıştır. Yapılmış olan duvarlarda düzgün şekilli büyük taşlar kenarlara, daha ufak taşlar ortaya konularak inşa edilir. Bu temellendirme tarzı açığa çıkartılan tüm yerleşimlerde görülen ortak bir özelliktir. Güneytepe yerleşim alanında bina 1 olarak adlandırılan bir yapı içinde yer alan büyük bir odanın doğu duvarı boyunca bir seki ve atık su kanalı kentin alt yapı sistemine ait bilgi edinmemizi sağlamıştır (Stone-Zimansky, 2001: 360).

Karmir-Blur yerleşmesinde duvar temelleri orta boyutlu karemsi bazalt bloklardan oluşturulmuştur. Güneşte kurutulmuş kerpiçten yapılmış duvarlar doğrudan taş temel üzerine değil moloz ve çakıl karışımı kil bir harç sıvası üzerine oturtulmuştur (Batmaz, 2003: 143). Bastam Kuzey Binası olarak isimlendirilen yapının duvar temeli kireç harç kullanılmaksızın kenarlarda büyük ortada ise küçük taşlar yerleştirilmek sureti ile oluşturu-

Res. 2.12.: Ayanis Dış Kenti'ndeki yapıların duvarları (Zimansky, 2012)

bulmuştur (Kleiss, 1979: 27). Bastam dış kent yapılarında 1.20-1.70 m kalınlığa sahip duvarlar mevcuttur. Ayanis ve Karmir-Blur dış kentlerinde de bu kalınlıkta duvarları olan konutlar yer almaktadır. Büyük boy taşlardan yapılmış ve çoğunlukla payandalarla desteklenmiş duvar temellerinin kalınlıkları 1.5-2 m'dir. İdari veya üst düzey resmi görevlilerin yaşadığı binaların bu inşa tarzı ile yapıldığı düşünülmektedir. Ayrıca başkent in aşağı yerleşmesinde de bulunan yapıların “soylu seçkin ailelerce” kullanılmış olabileceği belirtilmektedir (Tarhan, 2011: 333).

Dış kentlerde bulunan yapıların çatı veya üst katları hakkında farklı düşünceler olsa da bunlar düşünceden ileri gidememiştir. A. Martirosyan, Karmir-Blur evlerinin çatısının birkaç direk ile taşınmakta olduğunu ileri sürer. Ayrıca yerel evlerin tek katlı olduğunu önermektedir. Karmir-Blur da elde edilen kanıtlar yapıların çatılarının düz olduğunu hasır ve ince dallar ile kereste örtüsünden oluştuğunu göstermektedir. Bulunan pişmiş toprak boruların yağmur ve kar suyunun akmasını sağlamak için kullanıldığını ileri sürmektedir. (Martirosyan, 1964: 265-268).

ÜÇÜNÇÜ BÖLÜM

URARTU KRALLIĞINDA DIŞ KENT

3.1. Sivil Halk Yerleşimlerinin Gelişim Süreci

Doğu Anadolu ve çevresinde siyasi bir güç oluşturan Urartu Krallığı'nın bölgede henüz bir krallık kurmadan önce burada yaşayan aşiretleri nasıl bir sistemle devlet yönetimine bağlı hale getirdikleri henüz bilinmemektedir. Krallığın kurulmasıyla beraber bu aşiretlerin yaşadığı köylerdeki değişimin nasıl gerçekleştiği ancak burada yapılan arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılabilmektedir. Ancak Urartu arkeolojisinde krali kentler ve bu kentlerin çevresinde kurulmuş olan dış kentler üzerinde durulması Urartu dönemi köy yerleşmelerinin yapısının tam olarak anlaşılmasına neden olmuştur. Kazısı yapılmış birkaç köy yerleşmesi ve bu köylerin bazılarında yer alan konaklar, kısıtlı olsa da önemli veriler ortaya koymuştur (Gürler, 2009: 48).

Urartu kraliyet yazıtlarında köy yerleşimlerini anlatan ya da köy teriminin karşılığı olabilecek herhangi bir sözcüğe rastlanmamaktadır. Assur Kralı II. Sargon'un Urartu Kralı I. Rusa'ya karşı MÖ 714 yılında gerçekleştirdiği seferde (Salvini, 2006: 101) Urmiye Bölgesi'nin bir kısmı Assur Krallığı tarafından istila edilmiştir. Bu seferi anlatan yazıtta bölgede rastlanan yerleşmeler Alani Şalimtuşu terimi ile ifade edilmektedir. Urartu Krallığı döneminde yerleşim gören bir yapı türünü de köyler oluşturmaktadır. Urartular'ın savaş sonucu veya nüfusun bir kısmını kentlerin etrafındaki alanlarda köy tipinde yerleşmeler de iskan ettirdiği tahmin edilmektedir. Köyleri, konaklı ve konaksız olmak üzere iki grupta değerlendirmek daha da mümkündür. Köylerin dışında bağımsız bir şekilde inşa ettirilmiş ev topluluklarından oluşan ve köyden küçük meskenlerde de yerleşim görebileceği düşünülmektedir.

Konaklı köylerin Urartu Krallığı dönemine özgü yerleşmeler olduğu önerilmektedir (Köroğlu, 2010: 37). Merkezinde yöneticinin oturduğu ortalama 1.500-2.000 metrekare büyüklüğündeki konak tipinde ikametgahın bulunduğu köyler yöneticilerinin belli bir zenginliğe ulaştığı yerleşmelerdir. Konağın etrafında bulunan evlerin düzensiz bir mimari plana sahip olduğu görülmektedir. Konaksız köyler ise sosyo-ekonomik düzeylerinin

nispeten düşük olduğu, büyüklükleri genellikle 1 hektarı geçmemekle beraber daha çok ovalarda yerleşim gören alanlar olduğu anlaşılmıştır.

Van Gölü Havzası'ndaki Urartu dönemine ait köy yerleşmeleri ve konaklar arasında; Yoncatepe, Giriktepe, Karagündüz ve Dilkaya sayılabilir. Ayrıca Urartu'nun batısında Elazığ bölgesindeki Norşuntepe de bu türde bir yerleşme olarak kabul edilebilir (Gürler, 2009: 49).

Yoncatepe, köye ve yakın çevresine hakim, kurulduğu tepenin konumu açısından savunmayı olanaklı kılan konak, konağın kuzey eteklerinde yer alan mezarlık alanı ve kuzeydoğusunda bulunan köy yerleşmesi ile birlikte, Konaklı köyler olarak tanımladığımız yerleşme türüne tipik bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır (Ayman, 2013: 424).

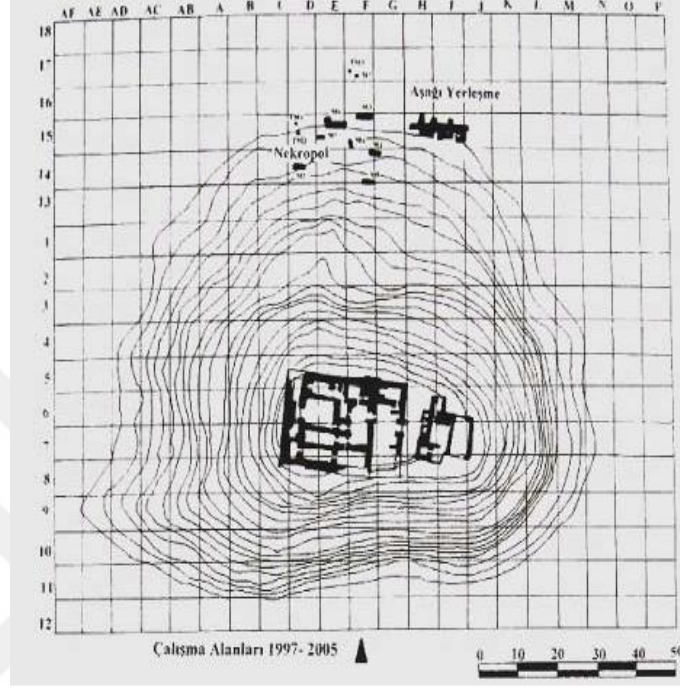
Başkent Tuşpa'nın 9 km güneydoğusunda Erek Dağı'nın önündeki bir tepede inşa edilmiş olan Yoncatepe köyü ve burada yer alan konak yapısı deniz seviyesinden 2050 m yüksekliktedir (Resim 3.1.). Yakınındaki kumtaşı yatağındaki taşlarla inşa edilmiştir. Konağın kuzey eteklerinde mezarlık alan ile köyün konutları yer almaktadır (Şekil 3.1.).

Res. 3.1.: Yoncatepe Köyü ve aşağı yerleşmesi

Kuzeydoğu kesiminde bulunan aşağı yerleşmedeki evlerin planı düzensiz bir mekan dokusundan oluşmaktadır. Ortalama 80 cm. genişliğinde taş duvarlara sahip evler temel seviyesine kadar yıkılmıştır (Resim 3.2.). Bitişik tarzda hemen hemen aynı ölçülere sahip odaların daha büyük odalarla bağlantılı olduğu görülmektedir (Ayman, 2013: 422). Keramik buluntunun az olduğu evlerde gündelik hayatla ilgili herhangi bir kullanım

malzemesi bulunamamıştır. Evlerin planı ve inşa kalitesi sosyo-ekonomik düzeyleri düşük ailelerin yaşadıklarını göstermektedir (Şekil 3.2.).

Şek. 3.1.: Yoncatepe yapı alanları, nekropolü ve topografik durumu (Belli, 2006, 410)

Res. 3.2.: Yoncatepe köyü aşağı yerleşmesindeki yapılar (Can Avcı Arşivi)

Şek. 3.2.: Yoncatepe aşağı yerleşmedeki evlerin planı (Can Avcı, 2015)

Hem mimari hem de buluntu açısından konakla tezat oluşturması, köyün zenginliklerinin konakta oturan bey ya da aşiret ağası tarafından kontrol edildiği düşünülmektedir. Evlerde gündelik hayatla ilgili malzemenin bulunmaması köyün ekonomik faaliyetlerinde kullanılan aletlerin konağın mülkiyetinde olabileceğini ve köyde yaşayanların da konağın sahibine bağımlı olabileceklerini göstermektedir. (Köroğlu-Konyar, 2005: 30).

Yapılan kazı çalışmalarıyla ortaya çıkarılan konağın inşasında kullanılan aynı tür taşlardan fakat duvarları daha ince olarak yapılmış köy evleri oldukça önemlidir. Bu evlerin kapılarının kapatılmış olduğu yapılan çalışmalar sırasında anlaşılmıştır (Resim 3.3.). Köy evlerinin kapılarının var olan bir tehlikeden korunmak amacıyla kapatılmış olması, depolama kapılarının ürünlerle dolu olması, herhangi bir saldırı izi ve bununla ilişkili olarak iskeletlerin olmaması buranın terk edildiğini gösterir (Belli, 2006: 391-394).

Res. 3.3.: Yoncatepe Köyü aşağı yerleşmesinde kapı girişi örülmüş bir ev

Giriktepe olarak bilinen bir diğer köy yerleşimi Patnos ilçe merkezinin 2 km. güneydoğusunda, ilçeye bağlı Çay Mahallesi içerisinde bulunmaktadır. Höyük, Aluduri kentine güneydoğu istikametinde 4 km. uzaklıktadır. Yapılan kazı çalışmalarıyla literatüre Değirmentepe olarak geçen höyüğün bulunduğu alan halk arasında Girikê Evdî olarak bilinirdi (Işık, 2008: 37). Bu isim daha sonra literatürde Giriktepe olarak kullanılmaya başlanmıştı (Resim 3.4.). Giriktepe olarak adlandırılan yerleşimde yapılan arkeolojik çalış-

Res. 3.4.: Patnos Giriktepe (Bülent Genç Arşivi)

malar ve kaçak kazılar sonucunda elde edilen bilgiler doğrultusunda bu alanın etrafının surlarla çevrili olduğu ve yapının etrafında bir yerleşim alanının bulunduğu görülmektedir. Ancak çalışmalar geniş çaplı olmadığı için ve eldeki verilerde yeterli görülmediğinde daha net bilgiler bulunmamaktadır.

Söz konusu yerleşmeler herhangi bir savunma sistemine sahip değiller. Çevresinde bulunan herhangi bir Urartu merkeziyle idari ilişki içerisinde tarım yapılan köyler olduğu düşünülmektedir (Stone-Zimansky, 2009: 633). Arkeolojik olarak henüz doğrulanmamakla beraber Rusahinili Eiduru-Kai kentinin Haldi Tapınağı yazıtından elde edilen yazılı bir veri ile kentin aşağı yerleşme çevresinde bulunan evler arasında bir ilişki kurulmuştur. Haldi Tapınağı yazıtında, düşman topraklarından insanlar getirilerek kale-saray ve kentler inşa edildiğinden bahsedilmektedir. Yazıtta geçen kentler sözcüğünün çoğul ifadesi kentin aşağı yerleşmesinde iskanın haricinde yakın çevresinde kente özgü bir şekilde küçük yerleşmelerin var olabileceği düşüncesini doğurmuştur. Bu durum Urartu Krallığı'nın kırsal yerleşmeleri hakkında daha somut öneriler ortaya konulmasını sağlamaktadır (Ayman, 2003: 85). Rusahinili Eiduru-Kai aşağı yerleşmesinde dış kent olarak adlandırılan ve kentin doğu kısmında yer alan Güneytepe mevkiinde müstakil durumda evlere rastlanmıştır. Bu evlerin II. Sargon'un seferini anlatan yazıtında bahsedilen çevredeki yerleşmeler yani tarımsal köylerle benzer nitelikte yerleşmeler olabileceği önerilmektedir (Stone-Zimansky, 2009: 635).

Urartu Krallığı'nda kırsal yerleşmede yaylaların/kışlakların da kurulduğu bilinmektedir. Köy altı yerleşmeleri olarak bilinen bu yerleşimler dağ yamaçlarına, eteklerine, vadi taban, kenar ve ağızlarına kurulmuştur. Kelime anlamı olarak birçok karşılığı bulunduğu tespit edebildiğimiz yayla bir yerleşim birimi olması dolayısıyla en basit köy-altı yerleşme şeklinden kasaba veya kentlere kadar hemen her yerleşme şekliyle ekonomik bir bağ içerisinde. Yaylalar kır nüfusunun ağırlığının büyükçe bir bölümünü taşıyan bir alandır. Yayla sadece basit bir ikamet mahalli olmayıp yaylaya çıkan topluluklarca sürdürülen ekonomik faaliyetlere de sahne olur ki bu özellik geçim kaynakları bakımından önemli kırsal sahalar olan yaylaların bölge ekonomisindeki önemini artırır (Avcı, 2015: 287). Yaylaların bulunduğu yükseltide ekim ve dikimin yapılabildiği bu alanlarda yerleşimciler mevsimlik geçici yerleşmeler yerine kalıcı meskenler kurarak mezralardan ayrılmış köy yerleşmeleri oluşturmuşlardır.

Yayla/Kışlak meskenleri, köylere oranla daha derme çatma, basit ve az masraflıdır. Genellikle iki bölmeden oluşan bu meskenlerde barınım yılın belirli aylarıyla sınırlı olduğundan mimari özenden çok kullanım kolaylıkları önemsenmiştir. Ocağın bulunduğu alan hem mutfak hem de üretimin yapıldığı, yakacak malzemenin konulduğu, üretilen hayvansal besinlerin depolandığı bir alan olarak kullanılmakta, diğer alan da yaylacıların oturma ve yatak bölmeleridir. Birkaç bölmeli hayvan barınağının etrafı çevrilidir fakat üzerinin kapatılması ihtiyacı yaylanın bulunduğu yerin sıcaklığına göre değişir. Duvarlarını oluşturan devasa taşların bazılarının yarı işlenmiş, bazılarının çok az işlenmiş ve hatta bazılarının hiç işlenmemiş oldukları göz önüne alınırsa hayvancılıkla uğraşan yarı göçebe bir aile için meskenlerin inşası teferruatlı değildir (Avcı, 2015: 292) (Resim 3.5. a-b).

Res. 3.5.a: Baltutan Mevkii'nde yayla evi temel kalıntısı (Vantam Arşivi)

Res. 3.5.b: Çatak Beşbudak arasındaki yayla evleri (Vantam Arşivi)

Günümüzde halen bu tip yerleşmeler Doğu Anadolu bölgesinde görülmektedir. Bu kültürün Urartu'dan günümüze kadar gelmesiyle; meskenlerin bire bir aynı şekilde inşa edildiği, bununla beraber Urartu da olduğu gibi yılın belirli aylarında veya bütün bir yıl kalıcı olarak varlıklarını devam ettirdikleri ve köylerden önceden kurulmuş yerleşmeler oldukları görülmektedir (Resim 3.6.).

Res. 3.6.: Ardahan yayla evleri (Anıl Yılmaz)

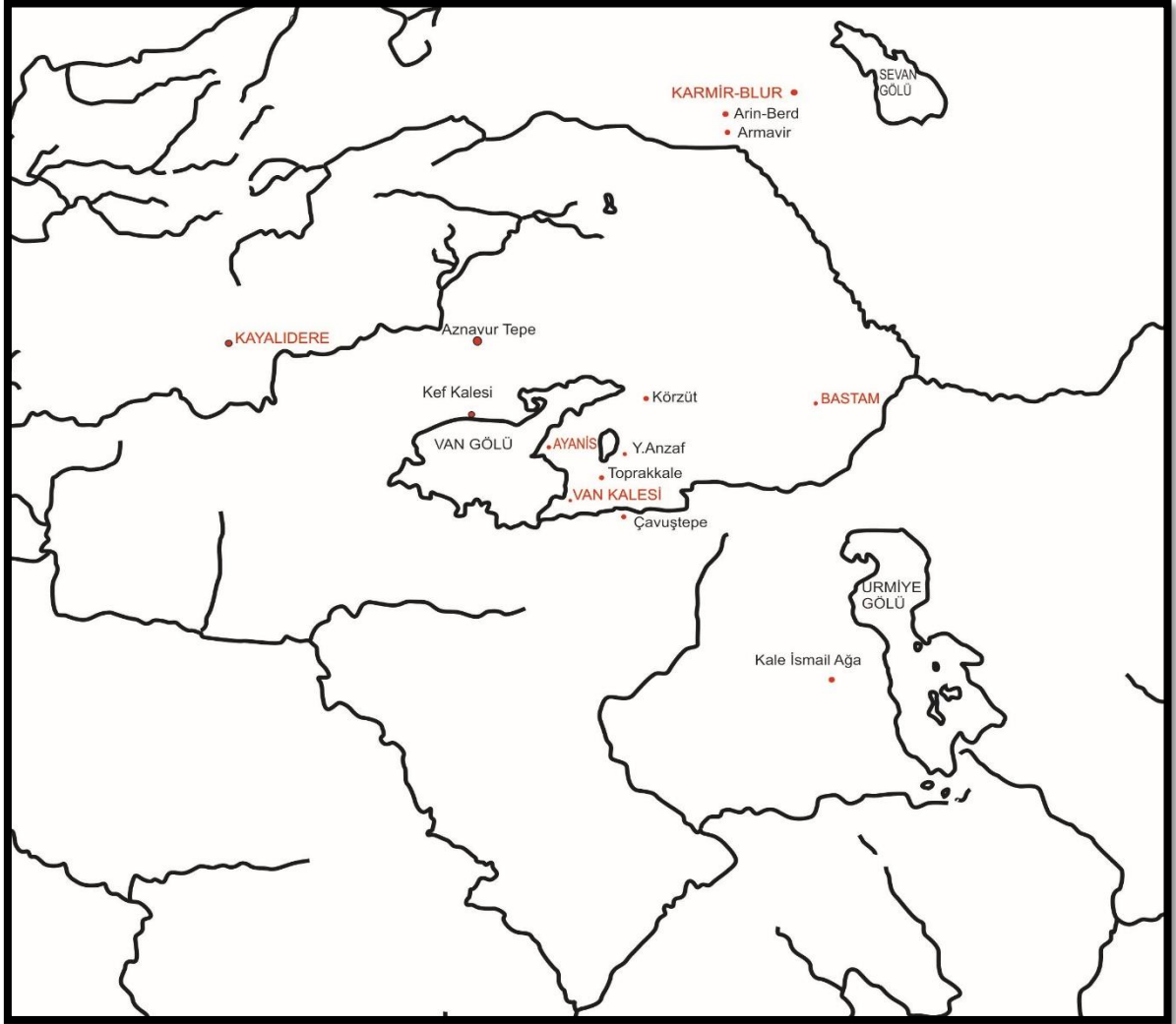
Erken dönemlerinde yayla ve köy yerleşimleri olan Urartu Krallığı MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısında başkent Tuşpa'yı kurduktan sonra kale ve kalenin çevresini kapsayacak şekilde inşa edilmiş dış kentlerde yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Askeri, yönetim amaçlı ve yol güvenliğini sağlamak adına kaleler inşa etmişler ve bu kalelerin aşağısında kaleyi çevreleyecek şekilde dış kentlerde kurmuşlar (Avcı, 2015: 293). Dış kentler sivil halkın hayatını devam ettirmek için ikamet ettiği alanlardır.

Merkezi bir otoritenin denetimi altında yapılan standart kalelerin etrafında gelişen kent ve şehir mimarisi Urartu'nun büyümesiyle beraber başlamıştır. Bu nedenle sivil mimari Urartu'da bölgenin fiziksel yapısından dolayı belli bir şekle ve üsluba sahip olmadan gelişmiştir. Düzensiz ve biçim kaygısı taşımadan yapılan evlerin bolca yer aldığı Urartu mimarisinde Ayanis, Bastam, Karmir-Blur, Van Kalesi Höyüğü örneklerinde olduğu gibi düzgün planlı birbiriyle kesişen caddeler ve sokakları kapsayan bir sivil mimarinin varlığı bilinmektedir (Tarhan-Sevin, 1976: 296). Sivil mimarinin planları, organizasyonu ve şekilleri buraya getirilen halkın yaşayabilmesine olanak vermiştir. Sivil

halk kavramı içerisinde sadece Urartu halkı değil aynı zamanda yapılan savaşlar sonucunda getirilen halk ile toplu nüfus aktarımlarıyla getirilmiş insanlarda yer almaktadır.

Urartu'da inşa edilen kalelerin planlarının, yönetici kesiminin ihtiyaç ve politikalarına göre şekillendiği bilinmektedir. Kale içerisinde yaşamayan halkın en güvenilir yer olan kale eteklerinde veya etrafında ikamet etmesi onların daha güvende olabileceği hissinden dolayı bu alanlara yapılmıştır. Çünkü herhangi bir saldırı sırasında halkın sığınacağı yer güçlü surlarla çevrili kalelerdir. Halkın kale ekonomisine de önemli bir iş gücünü oluşturduğu düşünüldüğünde bu insanların kalelerin eteklerinde veya kalenin hakim olduğu yakın çevrede oturması doğaldır. Burada ikamet eden halkın yaşamış olduğu alanları kendisinin seçip seçmediği ve bu alanlarda toprak sahibi olup olmadıkları henüz bilinmemektedir. Ancak merkezi otoritenin Urartu yerleşim alanı içinde bağ, bahçe ve sulama ile ilgili alt yapı sistemlerini kurduklarını bilmektedir (Batmaz, 2003: 138).

Dış kentlerle ilgili yapılan çalışmaların yetersiz olmasından kaynaklı olarak bilgilerimiz kısıtlıdır. Bu yerleşimlerle ilgili bilgilerin çoğu son yıllarda Ayanis Kalesi ve Van Kalesi Höyüğü'nde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda öğrenilmektedir. Ayanis Kalesi MÖ 7. yüzyıldaki kent planlamacılığının yanı sıra sivil halkın kültürü ve yaşam biçimi hakkında önemli bilgilere ulaşılmasına olanak vermiştir (Çilingiroğlu, 2012: 19). Van Kalesi Höyüğü Urartu tabakası yerleşimleri ilk aşağı yerleşme iskân örnekleri olarak değerlendirilebilir. Van Kalesi Höyüğü'nde ilk krali kentin Tuşpa olduğu söylenirse sitadelin kuzeyindeki yapı stoklarının Urartu kentinin aşağı yerleşme anlayışı için önemli bulgulara rastlanmıştır (Avcı, 2015: 233) ve sitadel ile aşağı yerleşme arasındaki ilişkiyi daha iyi bir şekilde görmeye olanak sağlamıştır. Ayanis kalesi ve Van Kalesi Höyüğü dışında dış kentler ile ilgili bilgiler Ermenistan'da Karmir-Blur (Matirosjan 1964), Kuzey Batı İran'da Bastam (Kleiss 1979) ve Muş-Varto yakınlarında bulunan Kayalidere gibi merkezlerde yapılan bilimsel çalışmalardan elde edilmiştir. Bu kale yerleşimleri dışında tespit edilip fakat kazısı gerçekleştirilmemiş dış kentler ise Adilceviz Kef Kalesi, Toprak Kale, Yukarı Anzaf Kalesi, Eski Norgüh Kalesi, Körzüt Kalesi, Çavuştepe, Armavir Blur, Arin Berd, Kale İsmail Ağa, Qalatgah Kalesi'de dış kentlere sahip bir diğer Urartu yerleşim yerleridir (Şekil 3.3.).

Şek. 3.3.: Urartu dış kent yerleşimleri (**Kırmızı**: Kazısı yapılan, **Siyah**: Tespit edilen)

Urartu sivil halk yerleşimlerin oldukça büyük alanlara kurulduğu bilinmektedir. Örneğin Ayanis Kalesi dış kenti 80 hektarlık bir alanı, Van Kalesi höyüğü 64 hektarlık bir alanı kapladığı görülmektedir. Karmir-Blur Kalesi dış kenti 25 hektarlık bir alana, Bastam Kalesi ise kalenin kuzey eteklerine 18-20 hektarlık bir alana yayılmıştır. Bununla beraber Kef Kalesi dış kenti 16 hektar, Yukarı Anzaf Kalesi dış kenti 14 hektar, Körzüt aşağı yerleşmesi 10 hektar, Eski Norgüh Kalesi dış kenti ise 20 hektarlık araziye sahip olduğu bilinmektedir (Tablo 3.1.).

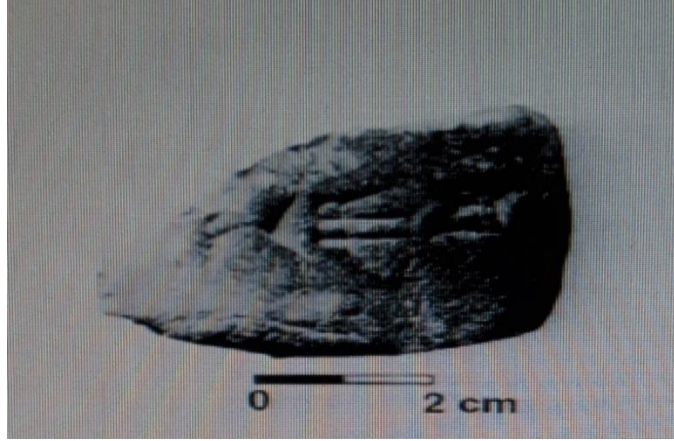
Dış kentlerde yapılan bilimsel çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılan buluntulardan farklı statülere ve gelire sahip insanların yaşadığı söylenebilir. A. Martirosyan Karmir-Blur için orta düzey gelire sahip bir zanaatçı veya tarımla uğraşan bir kişinin yaşadığı evde

Kent	Bulunduğu Bölge	Sitadel Alanı (Hektar)	Dış Kent (Hektar)
Van Kalesi (Tuşpa)	Van Gölü Havzası	16	64
Ayanis (RusahiniliEiduru-kai)	Van Gölü Havzası	2.6	80
Karmir-Blur (TeişebaiURU)	Orta Aras Havzası	4	25
Bastam (Rusai-URU. TUR)	Orta Aras Havzası	11.4	18-20
Kef Kalesi (Haldiei URU)	Van Gölü Havzası	3	16
Yukarı Anzaf	Van Gölü Havzası	6	14
Körzüt Kalesi	Van Gölü Havzası	2.5	10
Eski Norgüh Kalesi	Van Gölü Havzası	?	20
Arinberd (Erebuni)	Orta Aras Havzası	1.80	12.2
Armavir-Blur (Argıştihinili)	Orta Aras Havzası	2.5	?
Aznavrtepe	Y. Murat Havzası	6	19
Çavuştepe (sarduruhinili)	Van Gölü Havzası	4-5	?
Toprakkale (RusahiniliQilbanikai)	Van Gölü Havzası	2.70	?

Tab. 3.1.: Urartu sitadel - dış kentlerin bulunduğu bölge ve boyutları

temel 3 yaşam odası olduğunu söylemektedir. Bu tarz evler 1.tip ev ve alt sınıf toplum bireylerinin yaşadığı alanlar olarak tanımlamaktadır (Martirosyan, 1964: 266). Aşağı yerleşmelerde ikamet eden insanların kendi şahsına ait bir ekonomiye sahip olmadığını ifade edebilir. Başka bir deyişle halkın merkezi otorite tarafından verilen belli miktardaki tayı ile yetinmek zorunda bırakıldığı anlaşılmaktadır (Batmaz, 2003: 145). Belli bir refah standardına ve özgürlüğe sahip kişiler ise Urartu garnizonunda görev yapan askerler olmalıdır. Ayrıca kentte özgür nüfusu olan zengin halkı temsil eden belirli bir sosyal tabakanın da var olduğu ve bu grubun sıradan nüfus ve garnizon askerlerine oranla daha yüksek bir hayat standardına sahip olduğu düşünülmektedir (Martirosyan, 1964: 266).

Genel olarak bakıldığında dış kent yerleşmelerine ait mimari ve buluntular ayrıcalıklı statüye sahip kişilerin yaşadığı ikamet alanları olduğuna işaret eder. Nispeten düzensiz inşa edilmiş ara yerleşimler dışında ana alanlar sosyo-ekonomik durumun ve yaşam kalitesinin yüksek olduğunu gösteren bulgular mevcuttur. Krallık otoritesi varlığı veya onun bürokrasisine hizmet eden görevlilerin burada yaşadığı bazı buluntulardan anlaşılabilir. Bullalar, çan, silindir ve dikdörtgen şekilli taş mühürler kale ile dış kent arasındaki ilişkiye işaret edebilir (Resim 3.7. a, b, c, d).

Res. 3.7.a: Ayanis-Güney Tepe'den bulla örneği (Stone-Zimansky, 1996-1998)

Res. 3.7.b: Van Kalesi Höyüğü bulla örneği (Vantam Arşivi)

Res. 3.7.c: Van Kalesi Höyüğü'nden su mermerinden mühür (Aktüel Arkeoloji, 2011)

Res. 3.7.d: Van Kalesi Höyüğü'nden damga ve silindir mühür (Aktüel Arkeoloji, 2018)

Ayanis Kalesi'nin doğusunda bulunan Güneytepe alanının güneydoğu kesimine sosyo-ekonomik durumun ve yaşam kalitesinin yüksek olduğunu gösteren buluntulara rastlanılmıştır. Güneytepe'ye ait mimari ve buluntu özellikleri ayrıcalıklı statüye sahip kişilerin yaşadığı alanları göstermektedir. Bir mekan içinde bulunan pişmemiş kil bulla ile birlikte ele geçen seramiklerin bir kısmının iyi kalitede kırmızı mallar olması buranın krallık otoritesine bağlı bir yaşam alanı olduğunu simgeleyebilir. Kırmızı malların büyük kısmını küçük kaseler oluşturmakla beraber kaba mallar çoğunlukla büyük depolama kapları, tepsiler ve geniş kaselerdir (Resim 3.8.). Hiyeroglif işaretli bir pithos parçası ve dibinde işaret taşıyan birkaç kırmızı astarlı seramik ya kaleden gelmiştir veya kale için yapılmıştır. Bulunan hayvan kemikleri her bölgede farklı tüketim alışkanlığı olduğunu göstermektedir (Zimansky, 2003: 4).

Res. 3.8.: Ayanis-Güney Tepe in-situ halde seramikler (Stone-Zimansky, 2003)

Arkeolojik çalışmalarla ortaya çıkarılan dış kent yerleşimlerinde herhangi bir yangın tabakasına veya izine rastlanılmamıştır. Bu yerleşimlerde daha çok deprem ve savaş sonucu yapılan saldırılarla ilgili bir yıkımın olduğu görülmektedir. Bununla beraber dış kentler genellikle kalelerin eteklerinde, eğimli kesimlerde inşa edildiğinden dolayı kerpiç üst yapı yağmur ve kar sularıyla zamanla akarak yok olduğu görülmüştür. Sadece temel taşlarını korunaklı bir şekilde günümüze kadar gelebilmiştir (Çilingiroğlu, 2012: 20).

Kazı çalışmalarıyla beraber dış kentlerin istiladan hemen önce terk edildiği izlenmiştir. Muhtemelen dış kent sakinleri kalenin yakınına gelen düşmanlardan kaçarak kaleye sığındıklarından bu yerleşim birimi boşaltılması II. Rusa dış kentlerinde görülen ortak bir özelliktir (Piotrovskii, 1969:179). Kale dış kentten izole olmayıp tam tersine bu iki yerleşim alanı birbiri ile bütünleşir. Kurulacak bağ, bahçe, su kanalları hem kale hem de dış kentin ortak ihtiyaçlarına göre planlanıp hayata geçirilmiş olmalıdır. Dış kentler de farklı statülerde insan gruplarının olması Urartular'ın ve diğer ülkelerden getirilen halkların bu yerleşimlerde beraber yaşadığını göstermektedir. Amaç sadece yeni bir kale kurmak değil aynı zamanda tüm alt yapısı tamamlanmış Urartu halkının ihtiyaçlarını karşılayacak bir kent kurmaktır (Batmaz, 2003: 147).

Urartu Krallığı'nda dinsel ritüellerin ve ibadetlerin yerine getirildiği tapınaklar veya açık hava tapınma alanları genellikle kalelere inşa edilmiştir. Sivil halk yerleşimlerinde yapılan kazı çalışmalarında böyle mekanlara denk gelinmemiştir. Ancak son yıllarda Van Kalesi Höyüğü'ndeki kazılar sonucunda sütunlu salon olarak ortaya çıkartılan bir mekanda tablet ve mühür gibi çeşitli buluntuların ele geçmesi buranın üst düzey yöneticiler tarafından kullanıldığını düşündürmektedir. Özellikle sütun kaidelerinin bulunduğu salon; büyüklüğü, tasarımı ve işlevi açısından dikkat çekmektedir. Söz konusu kaidelerin dikdörtgen planlı odanın köşe noktalarına yakın bir biçimde yerleştirilmeleri, kuzey duvarının önünde sedirin bulunması, doğu duvarındaki 1,50 cm'lik kapı genişliği, zeminin kerpiç blokları ile döşenmiş olması, batı duvarının önünde küçük ve yassı taşlardan oluşturulmuş dikdörtgen planlı sunak olabilecek birim olması ve odayı ısıtacak herhangi bir ocak ya da tandır gibi öğelerin bulunmaması yapının daha *özel bir mekan olduğu izlenimini de uyandırmaktadır*. Çeşitli kamu faaliyetleri için kullanıldığı düşünülen bu odanın aynı zaman da dini ritüellerinde uygulandığı bir alan olması muhtemeldir (Konyar, 2018:716). Batı duvarı önündeki birim (sunak?) bu yorumu desteklemektedir (Resim 3.9.

a, b). Höyüğün batısında 1991 yılında yapılan çalışmalarda da benzer bir sütun kaidesi mekân içinde bulunmuştur. Urartu kalelerinde ve aşağı yerleşimlerinde büyük salon ve mekanlarda benzer biçimde sütun kaideleri kullanılmıştır. Örneğin; Erebuni’de geniş bir oda da bulunan bir adet sütun kaidesi, Karmir Blur’da ortaya çıkarılan kaide, Qaleh İsmail Ağa, Mahabad, Allahverdikand ve Bastam’da (Konyar, 2018:713) bulunan kaideler Erken Urartu yapı katında bulunan kaidelerle benzerdir. Sayılan merkezler içerisinde en çok benzeyenler Bastam ve Mahabad’dadır.

Res. 3.9.a: Van Kalesi Höyüğü sütünlü salon (Vantam Arşivi)

Res. 3.9.b: Sütünlü salon restorasyon sonrası (Vantam Arşivi)

Kalenin aşağısında bulunan bu sivil yerleşimler sadece II. Rusa dönemine ait değildir. Urartu kentlerini tanımlayan önemli bir kaynak MÖ 8. yüzyılın sonlarına

tarihlenen Assur yazılı belgelerdir. Sargonun MÖ 714 yılında gerçekleştirdiği 8. Seferini anlatan yazılı kayıtlarda dağınık gruplardan oluşan bir kırsal yerleşim tanımlanmaktadır (Çilingiroğlu, 1984: 1). II. Rusa ile getirilen yeni düzenlemeler Urartu Krallığı'nın yapılanmasında kullanılmak üzere insan gücü oluşturulmasını ve bu gücün idame ettirilmesini sağlamış olmalıdır. Özellikle Urartu gibi çabuk etkinliğe kavuşmuş krallıklar genelde mevcut yönetim mekanizmalarını ve belli bir zaman içinde yönetim tarafından yaratılan tek düze inşa tekniklerini kullanmışlardır (Zimansky, 2003: 7).

Urartu yerleşimlerinin MÖ 9-7 yüzyıllar arasındaki bu dönem hakkında daha net bilgileri sunarak tartışma ve karşılaştırmaların yapılması için yapılan kazılar yetersizdir. Sistemli ve uzun süreli arkeolojik kazıların yapılması gerekmektedir. II. Rusa'dan öncede kralların kurmuş olduğu bazı kalelerde dış kentlerinde olduğu bilinmektedir. Bunlara istinaden yapılacak olan çalışmalar dış kent ve Urartu'daki kent-konut ilişkisini daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacaktır.

3.2. Urartu Yazıtlarına Göre Dış Kentin Kurulması

Orta Assur Dönemi'nden itibaren adlarına Assur yazıtlarında rastladığımız Urartulardan söz eden yazılı belgelerde sürekli olarak zirvelere kurulan Urartu Kalelerinin daha öne çıktığı görülür. Bu dönemde oluşan aşiret örgütlenmeleri sonunda tek bir krallığa kadar evrilen Urartu'da yine kale tipi yerleşimlerin olduğu Assur yazıtları ve tasvirli eserlerine yansımıştır.

Assur Kralı II. Sargon'un yağmaladığı Urartu Kralı I. Rusa'nın (MÖ 735-714) krali şehirlerinden Ulhu'ya ait Assur anlatımı Urartu yerleşim konseptini açıklaması açısından önemlidir.

“Kral Ursa (Rusa) kalbinin dileğine göre suyun gelişini gösterdi. Akan su getiren bir kanal açtı. Fırat gibi bir bolluk akıttı. Sayısız küçük akarsuyu yatağından çevirdi ve tarlaları suladı. Meyve ağaçlarını ve asmaları adeta yağmur gibi suladı çorak toprakların tarlasını baharda gayet güzel çayır yaptı, yeşil otlar ile çayırlar yazın ve kışın kaybolmadılar. Krallığın evi olan bir sarayı zevk için kanal kenarında inşa etti. Selvilerle üstünü örttü ve kokusunu güzel yaptı. Bu civarın insanları müstahkem kentleri Ulhu'yu geceleyin terk edip sarp dağlara kaçtılar. Ulhu kentine beyleri gibi girdim ve tıpkı bir kral

gibi krallığın evine, sarayına gittim. Sağlam duvarlarını bir çömlek gibi parçaladım. Uzun selvi hatullarını yerlerinden çıkardım. Dolu buğday depolarını açtım ve sayısız stoklarını orduya yedirdim. Gizli şarap mahzenine girdim ve Assur'un kalabalık birlikleri nehir suyuna daldırır gibi güzel kokan şarabı içti.'' (Meissner, 1922: 200).

Bu yazıtta her ne kadar direk bir Urartu dış kenti mevzu bahis değilse de bir Urartu kent/kalesinin inşası ayrıntılı şekilde verilmiştir. Kazılardan hareketle kent/kalelerin hemen yakınına dış kentlerin inşa edildiği bilinmektedir. Yazıtta yine sitadel kadar dış kenti ilgilendiren sulama kanalı, çayır, tarla bağ bahçe vb. tarım faaliyetlerin inşasından söz edilmektedir. Ulhu kenti anlatımlarında Assur Kralı'nın veya yıllık yazıcısının dikkatini ganimet anlamında daha fakir olan dış kentler çekmemiştir.

Urartu Krallığı'nda kale ve kentlerin inşası yazıtlara da aktarıldığı bilinmektedir. Yazıtlardan anlaşıldığı üzere kurulan kaleler ve şehirler; Urartu krallarının kendi ihtişamlarını aktarmış oldukları sözcüklerle de ifade etmişlerdir. Kale, kent gibi yerleşim birimlerinin yapımında kralların kullandıkları bir kalıplaşmış ifade vardır. Bu söz konusu imarın yapıldığı yerle ilgili "burada daha önce hiçbir şey yapılmamıştı, (burası) kayalıktı, ıssızdı" gibi tabirler kullanılmıştır. Urartu yazıtlarında kent (URU) ve kale (E.GAL) tanımları birbirinin muadili şeklinde geçmektedir. Bunun en güzel kanıtı I. Arğişti'nin kurduğu bu kente hem kale hem de kent söylendiğini gösteren Erebuני yazıtıdır¹.

Urartu yapılarını inşa edenlerle ilgili en iyi kaynak yine Urartu metinleridir. Buna göre Arğişti oğlu Rusa'ya (MÖ 673-650?) ait yazıtlarda Kef, Karmir-Blur ve Ayanis gibi kalelerin yapımında çeşitli ülkelerden zorunlu göçle getirttiği insanları kullandığı belirlenmiştir. Ayanis yazıtında Arğişti oğlu Rusa şöyle söylemektedir;

*"Arğişti oğlu Rusa der ki: Bu yer kayalıktı, hiçbir şey yapılmamıştı, kayalığı işledim, Tanrı Haldi'nin emriyle, ben bu tapınağı inşa ettim ve bu kaleyi mükemmel bir tarzda inşa ettim. Üzüm bağı, meyve bahçesi kurdum, bahçe ve tarlalar kurdum. Bu büyük işleri yaptım. Adına Rusaşinili Eidurukai ismini verdim. Arğişti oğlu Rusa der ki: Lulu ülkelerden (düşman, barbar) Assur, Targuni, Etiuni, Tablani, Qainaru, Hate, Muški, Şiluquni ülkelerinden **kadın, erkekleri** sürdüm. Bu insanlardan bu kaleyi ve kentleri kurdum"* (Payne, 2006).

¹ Söz konusu yazıt için bkz. CTU I. A 8-17 A – B.

Argiſti oğlu Rusa dönemine ait olan yazıttan, dıſ kentlerin kurulduğunu, toplu nüfus aktarımlarıyla eſitli ülkelerden getirilen halk tabakasını bu alanlara yerleſtirip ve kalenin hizmetinde de görevlendirildiği bilinmektedir. Sadece Rusa döneminde kurulan kentler yoktur, Rusa’dan öncede bir kale ve ſehir anlayıſı her zaman olmuſtur. Krallığın ilk yıllarında Minua dönemine ait Karahan’da bulunan bir bazalt stelin üstünde de,

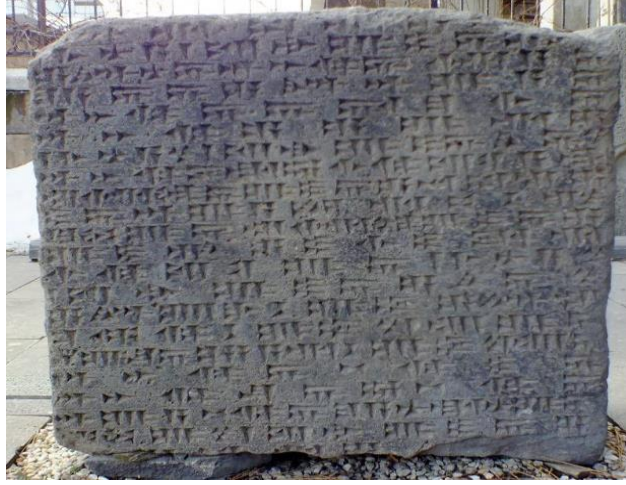
“ Tanrı Haldi’nin kudretiyle (ben) İſpuini oğlu Minua, büyük Arſuniunu efendi tanrı Haldi’ye bir ſehrinde, Haldi kapısı yaptırdım. Bunu Arſuniunu ſehrinde tanrı Ura’nın mızrağına adadım. (nceden) **hiç bir ſey yapılmamıſtı**. İſpuini oğlu Minua **hem yeni bir kale hem de bir ſehir** yaptırdı. Yeni bağlar kurdu tarlalar ve yeni bahçelerde kurdu. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından ve tanrı Ura tarafından, Sarduri oğlu İſpuini ve İſpuini oğlu Minua’ya yaſam bađıſlansın. Tanrı Haldi’nin ve tanrı Ura’nın bađıſlayıcılıđı olsun. Tanrı Haldi’nin kudretiyle, efendi tanrı Haldiye...” (Dinçol-Kavaklı, 1978: 8-14).

yazıtı yer almaktadır. Burada yine daha önce bir ſey yapılmamıſtı bir ſey yoktu gibi ifadeler kullanılarak aslında kent inſasına değinilerek bir yaſam alanı oluſturulduđu görülmektedir.

Urartu Krallığı’ndaki kale ve kent tabirlerinin geçtiği yazıtlara aſađıda örnekler verilmiſtir;

Karahan’da bulunan bazalt stelin üstünde;

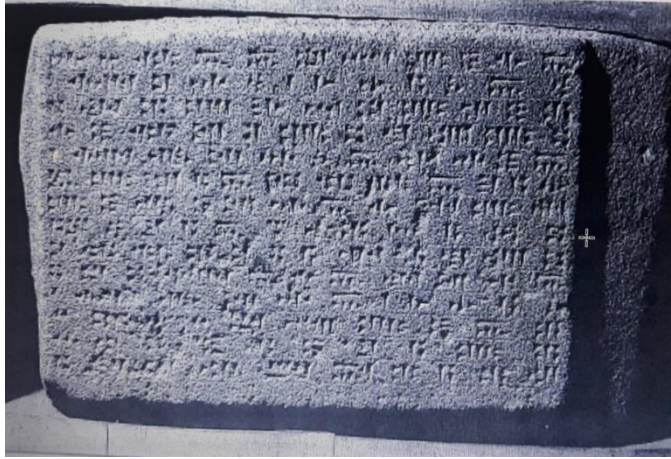
“...Tanrı Ua tarafından Sardur oğlu İſpuini ’ye (ve) İſpuini oğlu Minua ’ya hayat ihsan edilsin. Tanrı Haldi’nin ve tanrı Ua’nın bađıſlayıcılıđı a’anuni olsun. Tanrı haldinin kudretiyle, tanrı Haldi ’ye İſpuiniođlu Minua büyük arſuniuni ſehrinde tanrı Haldi’nin kapılarını inſa etti. Bunu tanrı Ua’nın teribi silahına adadı. Arſuniuni ſehrinde önceden hiçbir ſey yapılmamıſtı. İſpuiniođlu Minua **hem yeni bir kale hem de bir ſehir** yaptırdı. Yeni bir bağ kurdu, bir otlak (ve) yeni bir meyve bahçesi kurdu. Tanrı haldi tarafından, tanrı Haldi’nin kapıları tarafından, tanrı Ua tarafından İſpuini oğlu Sardurioğlu (ve) Minua İſpuiniođlu’na yaſam bađıſlansın...” (Dinçol-Kavaklı, 1979: 20) (Resim 3.10.).

Res. 3.10.: Van Karahan yazıtı (Van Müzesi Arşivi)

Sardarabad/ Armavir Höyük'te taş blok üzerindeki yazıt;

“...Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Minua oğlu Argiştı der ki: kusursuz bir şekilde bir **kale** yaptırđım. (Oraya) “Argiştihinili” adını verdim. (O) **yer çoraktı**. Orada **hiçbir şey yapılmamıştı**, dört kanal açtım ve bağlar ve bahçeler diktirdim. (Bu) icraatları orada yaptırđım. Minua oğlu Argiştı, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin kahramanı(đır)...” (Payne 2006, 187) (Resim 3.11.).

Res. 3.11.: Sardarabad yazıtı, (Salvini, 2008: A-8-16)

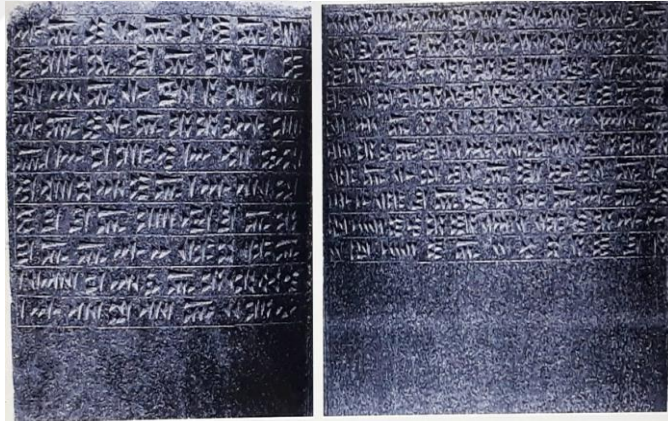
Çavuştepe'de Susi Kapısı'nın dış solundaki iki taş blok üzerindeki yazıt;

“ Argisti oğlu Sarduri, babasının krali tahtına çıktığı zaman, tanrı İrmusini'ye bu Susi'yi yaptırdı... Sarduri der ki: Yer çoraktı ve orada hiçbir şey yapılmamıştı. Ben orada tanrı Haldi'ye bir tapınak, tanrı İrmusini'ye ayrıca kusursuz bir şekilde **bir kale** yaptırđım.

*Gugunai Irmağı'ndan bir kanal açtım... Orada bağlar, bahçeler ve yeni **bir şehir** kurdum. Güçlü icraatlar yaptım... 'Sardurihinili' adını verdim. Sarduri der ki:... Böylece orada benim için binalarla yapılsın, edilsin. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından ve tanrı İrmusini tarafından Argisti oğlu Sarduri'ye yaşam, büyüklük ve yetki olsun. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri, büyük kral, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır."* (Erzen, 1984: 34-35-Payne 2006: 253) (Resim 3.12.).

Ayanis'teki Susi Tapınağı kapısının dış tarafındaki yazıttan bir kısım;

*" Argisti oğlu Rusa der ki: Düşman ülkelerinden **erkek, kadın** ve büyük baş hayvan getirdim. Assur Ülkesi'nden, Targuni Ülkesi'nden, Etiuni Ülkesi'nden, Tablani Ülkesi'nden, Qainaru Ülkesi'nden, Hate Ülkesi'nden, Muski Ülkesi'nden ve Şiliquni Ülkesi'nden İnsan kullanarak o **kaleyi ve yerleşmeyi** yaptırdım. Kaleyi yaptım. O kaleyi ben planladım. Kimse etmesin. Bu buyrukların hiçbirine karşı koyulmasın."* (Salvini, 2001: 253-270).

Res. 3.12.: Çavuştepe yazıtı, (Salvini, 2008: A-9-17)

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Urartu Krallığı'nda kale ve kent inşalarının yazıtlarda da ifade edildiği anlaşılmaktadır. Urartu Krallığı kurulmaya başladığı andan itibaren bir yönetici kesimin yaşayabileceği kaleler inşa edilerek bu kalelerin etrafında veya kaleye yakın kesimlerde halkın yaşayabileceği ve esir olarak getirilen insanların hayatlarının devamını sürdürebileceği kentler kurulmuştur. Urartu Kralları tarafından yazıtlarda geçen yerleşimler Urartu'daki kent ve konut mimarisine verilen önemi bir kez daha göstermektedir.

3.3. Kazı Çalışmaları Yapılan Dış Kentler

3.3.1. Van Kalesi Dış Kent Çalışmaları (Başkent Tuşpa)

MÖ 9-6 yüzyıllar arasında merkez Van Gölü Havzası'nda bir krallık kurmuş olan Urartuların başkenti Van Kalesi (Tuşpa) olarak bilinmektedir. Van Gölü'nün hemen doğu kıyısında yaklaşık 1250 m uzunluğunda 70-80 m genişliğinde ve 100 m yüksekliğinde konglomera bir kayalık yükselir. Yaklaşık 200 yıllık Urartu egemenlik sürecinin maddi kültür kalıntılarını kültürel ve tarihsel kronolojisinin Tuşpa Sitadeli ve çevresine yayılan aşağı yerleşmenin oluşturduğu tabakalardan izlemek mümkündür (Konyar, 2018: 20) (Resim 3.13.).

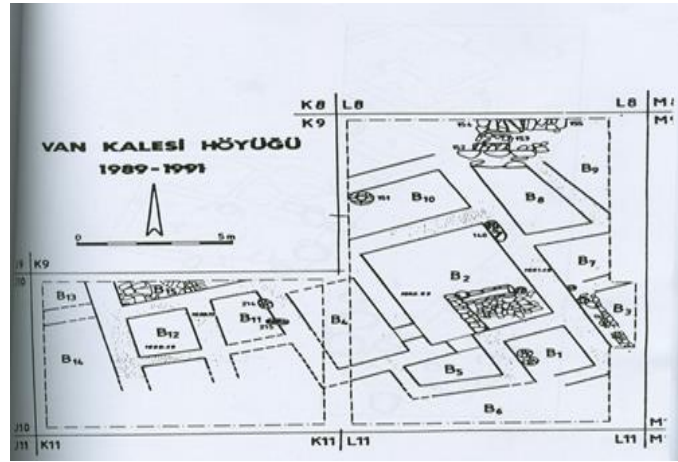

Res. 3.13.: Van Kalesi /Başkent Tuşpa (Erkan Konyar Arşivi)

Van Kalesi'nin kuzeyinde yer alan Van Kalesi Höyüğü doğu-batı doğrultusunda sitadele paralel olarak uzanır. Höyük yaklaşık 750 m uzunluğundadır ve Tuşpa Sitadeli'nin kuzey bölümünü oluşturmaktadır. Tuşpa Sitadeli'nin güney bölümü ise "Eski Van Şehri" olarak adlandırılmaktadır. Gerek kuzeyde bugün höyük olarak nitelendirilen alan gerekse kalenin güneyindeki "Eski Van Şehri" olarak adlandırılan alan Urartu döneminde Van Kenti'nin aşağı yerleşmesini oluşturmaktadır. Yaklaşık 64 hektarlık bir alanı kaplayan höyükte, Yakınçağ, Ortaçağ, Urartu ve İlk Tunç Çağı tabakaları ve bu tabakalara ait evreler bulunmaktadır. Arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda höyüğün en yüksek noktası batı kesimine doğru yükselen alan olduğu ve bu alanın doğuya doğru uzanan yaklaşık 750 m uzunluğunda bir alanı kapladığı görülmektedir. Yerleşme bu haliyle sitadele paralel bir şekilde uzanmaktadır.

Van Kalesi aşağı yerleşmesinde ilk kazılar 1916 yılında I. A. Orbelli başkanlığında yürütülmüştür. Daha sonra 1939'da Kirsopp ve Silva Lake kazı çalışmalarına devam etmiştir (Lake 1940: Korfmann 1977, 256). Lake'nin Tebriz kapı mevkisin de yapmış olduğu kazı çalışmalarında Urartu tabakalarına ulaşıldı. Ancak o dönemin koşullarında ve beklentilerinde kazı çalışmaları uzun sürmez. İkinci dönem çalışmaları 1960'da İstanbul Üniversitesinden Prof. Dr. Afif Erzen başkanlığında bu kez kalenin kuzeyinde sürdürülmüştür (Erzen, et al. 1963). Dar alanda sürdürülen birkaç sondaj çalışmasında İlk Tunç Çağı ve Urartu tabakalarına ulaşıldığı rapor edilmiştir.

Van Kalesi Höyüğü'nde kapsamlı çalışmalar Prof. Dr. M. Taner Tarhan başkanlığında yapılmıştır (Tarhan, 1984). Tarhan'a göre Tuşpa Aşağı Şehir ilk önce Sitadelin güneyinde kurulmuştur. Bugün Eski Van Şehri olarak adlandırılan alandır. Burası yaklaşık 100 m yüksekliğindeki Van kayalığı özellikle kışın sert esen rüzgarına karşı bu alanı oldukça korunaklı kılmıştır. MÖ IX. yüzyıldan sonra yerleşme yoğunluğu artınca iskan alanı sur dışına taşmıştır. Böylelikle Van Kalesi Höyüğü'nün bulunduğu alanlar dahil Sitadeli çevreleyen mahalleler oluşturmuştur. Yine Prof. Dr. Tarhan'a göre bu mahallelerdeki konutlar saray mensuplarına yakın soylu, varlıklı ailelerce iskan edilmiştir. 1989-1991 yıllarında üç dönem sürdürülen kazı çalışmalarında kuzeyde yer alan höyüğün batı uç noktasında yaklaşık 400 metrekarelik bir alanda çalışılır. 15 odadan oluşan bir yapı ortaya çıkarılır (Tarhan, 1989-1991) (Şekil 3.4.).

Şek. 3.4.: Geç Demir Çağı Van Kalesi Höyüğü Urartu yapı kompleksi (Tarhan, 1989-1991)

Taş temelli kerpiç duvarlı yapı grubu “Erken Evre Yapı Katı” olarak değerlendirilmiştir. Bu yapı bir veya birkaç evin birleşiminden oluşan bir kompleksi şeklinde tasarlanmıştır. Ev ya da evlerin içerisinde taş döşemeli sundurmaların bulunduğu odalar, iki adet pithosun bulunduğu küçük depo odası ya da kiler, kerpiç döşeli tabana sahip bir oda belirgindir. Evlerin duvarları küçük ve yarı işlenmiş taş temel üzerine kerpiç örülerek inşa edilmiştir. Söz konusu mimari dokunun tümünün planı tam olarak ortaya çıkarılmadığı için henüz kesin bir çözümleme zor olmakla beraber bir büyük oda ve bu oda ile bağlantılı küçük odalardan oluşan plan gözlemlenebilmiştir (Tarhan-Sevin, 1991: 410).

Bunun üzerinde yer alan ve daha geç dönem mezarları tarafından fazlasıyla tahrip edilen “Geç Evre Yapı Katı” (2.evre) ise MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Höyükte Geç Demir Çağ Kültürü literatür de Festoon Ware ve Triangle Ware olarak adlandırılan çanak çömleklerle temsil edilir. Buna karşın bu döneme ilişkin mimari ve *in-situ* malzeme grubu tespit edilememiştir (Tarhan-Sevin, 1991).

Geç Evre Yapı Katı mimari açıdan oldukça zayıftır. Parçalar halinde, tahrip olmuş duvarlar ait oldukları yapılarla ilgili sağlam veriler vermemektedir. Mimarinin zayıf olmasına karşın dikkat çekici bir şekilde küçük buluntu açısından oldukça zengindir. Bu buluntular, demir ve bronzdan ok uçları, fibula, zırh pulları, kemik mühür, taş amulet, kurşun iğne ile iri depo kapları, çanak ve çömlek türleri, at biçimli riton, ikiz kaplardan oluşmaktadır (Tarhan-Sevin, 1989-1991).

2010 yılında başlayan ve günümüzde de kazı çalışmaları İstanbul Üniversitesi adına Doç. Dr. Erkan Konyar başkanlığında devam etmektedir. Daha önce çalışılan alanlar 2010’da temizlenerek tekrardan gün yüzüne çıkarılmıştır. Van Kalesi Höyüğü’nde halen birkaç sıra taş temel üzerinde kerpiç bloklarla oluşturulmuş yapı kalıntıları ortaya çıkmaktadır (Resim 3.14.). Birbirleriyle ilişkili oda ve salonların bir kısmı yapısal özellikleri ve içlerinden çıkan buluntular sitadel ile ilişkili kişiler tarafından kullanılmış olabileceğini gösterir. Urartu aşağı yerleşmesinin Van/Tuşpa sitadeline çıkışın en uygun olduğu kuzey ve batı alanda yer alması bunu doğrular nitelikte olabilir (Konyar, 2018: 51).

Res. 3.14.: Taş temelli kerpiç bloklarla oluşturulmuş yapı kalıntıları (Vantam Arşiv)

Eski-yeni dönem kazılarını ve sonuçlarını göz önüne aldığımızda, Van Kalesi aşağı şehrinin kalenin kuzeyinde bulunduğu önerisi akla yatkın görünmektedir. Kuzeyin tercihi söz konusu yatırımların hitap ettiği tuşpa şehrinin konumundan kaynaklanıyor olmalıdır. Van kalesinin kuzeyinde, kale ile Kalecik köyü arasında yer alan günümüzdeki Van Merkez İskele, Altıntepe ve Şemsi Bey Mahallerini de kaplayan geniş Urartu yerleşimi bize bazı fikirler sunmaktadır. Aşağı yerleşimin Tuşpa şehri sakinlerine ait halk mezarı olduğu ifade edilmiştir (Özfirat, 2005: 83). Tuşpa kenti mezarlığının kentin 2 km kadar kuzeyinde bulunduğu ve kuzeydoğuda Kalecik Kalesinin güneybatısına, kuzeyde yeni Sanayi Çarşısına, güneyde tren yoluna ve batıda İskele mahallesinin içlerine kadar uzadığı belirtilmektedir. Ayrıca doğu-batı doğrultusunda 1-1.5 km ve kuzey-güney doğrultusunda da birkaç kilometrelik bir alana yayıldığı vurgulanmaktadır (Sevin 2012, 108-109).

Yukarıda söz ettiğimiz verilerden hareketle konumu biraz daha netleşen Tuşpa kentinin yeri ile ilgili 2012 yılı içinde önemli bir keşif yapılmıştır. Van Kalesinin yaklaşık 800 m. kuzeyinde, yapılan kanalizasyon çalışmaları sırasında Kral İşpuini'ye ait yuvarlak formlu bir taş kaide bulunmuştur. Kaide yapılan bir ihbar sayesinde Van Müzesine taşınmıştır. Kaidenin yeraltından çıkarıldığı yer Van Kalesi ile Altıntepe Urartu Mezarlığı arasında Yalı Mahallesinde yer almaktadır. Burası günümüzdeki Van şehrinin sivil yerleşimlerini barındıran düz bir arazidir.

Başkent'in aşağı yerleşmesinde bulunan yapının soylu ailelerce kullanılmış olabileceği düşünülmektedir (Resim 3.15.). Dış kent yerleşmeleri incelendiğinde, örneğin Teişebaini-URU kentinde soylu seçkin ailelere ait olma olasılığı yüksek olan yapıların da-

Res. 3.15.: Van Kalesi Höyüğü aşağı yerleşmesi (Vantam Arşivi)

ha iyi planlanmış, inşa teknikleri ve malzemesi açısından daha iyi durumda oldukları görülmektedir. Teişebaini-URU Sarayı'nın güneybatısında yer alan söz konusu yapılar; bitişik nizamda dış duvarları, içerdeki mekanların planlaması ve diğer mimari donanımlarıyla farklıdır. Ortak ve payandalı bir duvar ile çevrili olan konutlara girişin kemerli kapılar aracılığıyla gerçekleştiği belirtilmektedir. Yaklaşık olarak 62x33 m'lik bir ölçüye sahip olan yapı içersin de 4 adet konut bulunmaktadır. Bu konutlarda kenti ve Teişebaini-URU eyaletini yöneten yöneticilere yardım eden asker ve sivil yöneticilerin oturduğu belirtilmektedir (Martirosyan, 1964: 267-269).

Van Kalesi Höyüğü'ndeki planlama anlayışına Teişebaini-URU (Karmir-Blur/Ermenistan) kentinde rastlanmıştır. Teişebaini-URU aşağı yerleşmesinde bulunan evler birkaç oda ve büyük bir salondan oluşmaktadır. Bu yerleşim başkent Tuşpa ile benzer özellikleri taşımaktadır. Evler birleşerek büyük yapı parselleri oluşturmaktadırlar. Bu parsellerin arasında sokak dokusu belirgindir. Argıştihinili (Armavir-Blur/Ermenistan) kentinin aşağı yerleşmesinde bulunan evlerde de benzer mimari planlama bulunmaktadır (Martirosjan, 1964: 233). Benzer ev tiplerine Rusa-i URU TUR (Bastam) Kenti'nde de rastlanmıştır. Odaların eklektik tarzda birleşmesinden oluşan yapı grupları 15–16 odalı birden fazla evi oluşturmaktadır. Sokak dokusu Teişebaini- URU'da olduğu gibi Rusa-i URU TUR'da da görülmektedir. Kleiss bu evlerde tüccar, zanaatçı ve kentin inşasında çalışan kişilerin yaşamış olabileceğini belirtmektedir (Kleiss, 1980: 300). Evlerin planlama anlayışı ve kullanılan inşaa malzemesi açısından benzer özellikler taşımalarına rağmen, farklı sosyo-ekonomik tabakalardan kişilere ait olması dikkat çeken noktalardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eski Van Şehri ise kalenin güneyinde yer almaktadır ve Urartu döneminden 20 yy'ın başlarına kadar farklı çağlarda ve dönemlerde yerleşim görmüştür. Bu nedenle Urartu dönemi yerleşim alanının sınırları hakkında kesin bir belirleme yapmak mevcut koşullarda mümkün görünmemektedir. Yerleşmede yapılan kazılar daha çok Ortaçağ- Osmanlı dönemi ile ilişkili olmuştur. Urartu dönemi yerleşmesi ile ilişkili kazı 1938 yılında yapılmıştır ve yaklaşık olarak 7.5 m. derinlikte Urartu dönemi kırmızı astarlı keramiğine rastlanmıştır (Lake, 1940: 180).

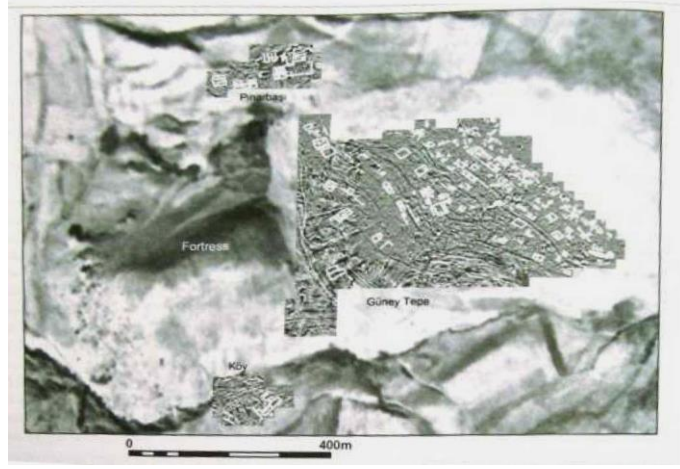
3.3.2. Ayanis Kalesi Dış Kent Çalışmaları (Rusahinili Eiduru-kai)

Ayanis Kalesi, başkent Tuşpa'nın 32 km kuzeydoğusunda bulunan Ayanis (Ağartı) köyünün yaklaşık olarak 500 m kuzeybatısında bulunmaktadır (Resim 3.16). Kentin sitadel kısmı etrafı surlarla çevirili 450X150 m'lik bir alanı kapsar. Aşağı yerleşme ise bu alanın kuzey ve güney yamaçlarından başlayarak doğuya doğru uzanan 80 hektarlık bir alandan oluşur. Kent sitadel ile birlikte 80 hektar üzerinde bir alana sahiptir (Stone, 2005: 188).

Res. 3.16.: Ayanis Kalesi'nin genel görünümü (Ayanis Kazı Arşivi)

Ayanis'te 1989 yılında başlayan kazı çalışmaları günümüzde devam etmektedir. Aşağı yerleşmeye dair 1996-2009 yılları arasında farklı alanlarda yapılan çalışmalar Arğişti oğlu Rusa'nın projesinin büyüklüğünü bir kez daha gözler önüne sermektedir. Rusahinili Eiduru-kai Kenti'nin aşağı yerleşmesi, sarayın kuzeydoğusunda bulunan Güneytepe adı verilen yamaç boyunca kuzeybatıya doğru ilerlemekte ve kuzeybatıda Pınarbaşı adı verilen alana kadar devam etmektedir (Resim 3.17). Aşağı yerleşmeye dair

Res. 3.17.: Ayanis aşağı yerleşim alanında yer alan yapıların dağılımı (Stone, 2005)

Güneytepe ve Pınarbaşı alanlarında anayollar, idari sınıf ve halka ait olabilecek mekanlar da çalışmalar yürütülmüştür (Çilingiroğlu-Işıklı, 2014). Yapılan çalışmalarda aşağı yerleşimi çevreleyen bir sur duvarına rastlanılmaz (Stone-Zimansky, 2004: 239). Buradaki yapılar daha çok arazinin topografyasına uygun şekilde teraslar üzerine inşa edilmiştir.

Güneytepe ile ilgili temel bir özellik konutlara ait mimariden sadece taş temel kalması ve kerpiçle ilgili herhangi bir kalıntı bulunmayışıdır (Resim 3.18.). Arazinin eğimi

Res. 3.18.: Ayanis-Güneytepe dış kent mimarisi (Çilingiroğlu, 2012)

nedeniyle kerpiç üst yapı eğim boyunca akıp gitmiştir. Güneytepe’de de iki evreli bir mimari veya yerleşme dokusu ortaya çıkartılmıştır. Erken evre konut ve binaları daha standart planları yansıtmaktadır. Düzenli uzanan sokaklar üzerinde sıralanmıştır. Geç evrede ise bu düzenli hatlar üzerindeki yapıların arasında kalan boşluklara daha basit konutların yerleştirildiği görülür (Konyar, 2018: 47). Stone’a göre Ayanis’teki resmi

nitelikli konutlar devlet otoritesi tarafından inşa edilmişlerdir. İki katlı olabileceklerine dair mimari ve stratigrafik veriler vardır. Bu yapılar daha düzgün planlı olup temelleri iri taşlarla yapılmıştır ve duvar işçilikleri daha niteliklidir. Üst örtü ahşap hatıllarla oluşturulmuş düz toprak dam biçimindedir. İkinci tip evlerin boyutları ise 100 metrekare civarındadır. Bunlar daha basit bir işçiliğin ürünüdürler ve kullananlar tarafından inşa edilmişlerdir. Bazılarının iki katlı olabileceği önerilmiştir. Taş döşeli bazı alanların ahır olarak kullanılmış olabileceği öne sürülür. (Stone, 2012: 89-99). Güneytepe aşağı yerleşmesinde yapılan kazılarda dikkati çeken bir nokta ise bazı evlerin planlamasının çok zayıf olmasıdır. Bu evlerin, sarayın inşaatında çalışanlara ait olduğu öngörülmektedir. Söz konusu evlerle aynı alanda olan daha iyi planlı evlerin sonradan inşa edilmiş olabileceği belirtilmektedir (Stone-Zimansky, 2009: 637) (Resim 3.19.).

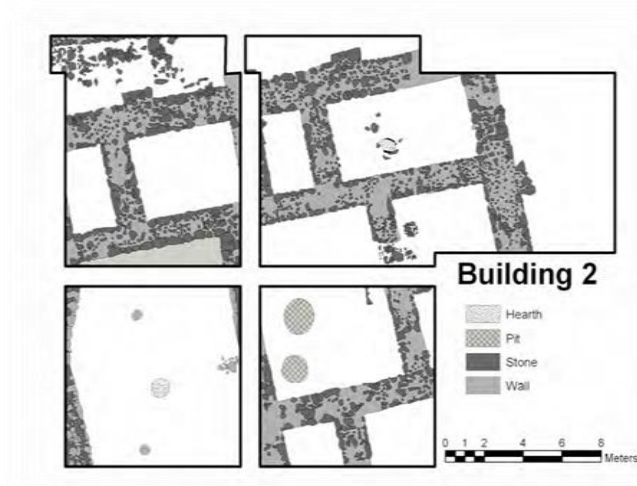
Res. 3.19.: Güneytepe aşağı yerleşim alanında bulunan konutlar (Zimansky, 2012)

Yapılan çalışmalar sonunda buradaki ev ekonomisinin temelini tarım ve hayvancılığın oluşturduğu anlaşılmaktadır. Güneytepe’de gerçekleştirilen manyetometre ve kazı çalışmaları bu alanın Ayanis için birincil ikamet alanı olduğunu göstermektedir (Çilingiroğlu, 2012: 20).

Güneytepe’deki yapıların duvarları kalenin doğuya bakan sur duvarlarında olduğu gibi kireç taşından inşa edilmiştir. Duvarların kenar taşları oldukça büyük boyutlu ve dışa bakan yüzlerini düzgün olduğu gözlenmiştir. Bu büyük boyutlu taşların içi ise daha küçük ve şekilsiz taşların sıkıştırılmasıyla örülmüştür. “Standart Urartu” duvar inşa tekniği olarak isimlendirilen bu yöntem olasılıkla temelin sağlamlığını arttırmak için kullanılmıştır (Zimansky, 2018:617). Temelleri oluşturan taşlar üzerinde herhangi bir işleme izi

görülmemektedir. Yapılar hem yaşam alanları hem de dış avlular şeklinde tasarlanmıştır. Yan yana dizilmiş olan ve birbirleri arasında geçişler bulunan odaların içlerindeki ezgi taşları, havaneller, ocak, fırın ya da tandır gibi evsel buluntular bu odalarda günlük işlerin yapıldığını göstermektedir. Hemen hemen her alanda “Urartu Mavisi” denilen boya maddesinin bulunması dikkate değerdir (Çilingiroğlu, 2012: 21). Bu madde kale ve dış kentte yapı duvarlarını boyamak için kullanılmaktadır. Alanda, madeni eserlerin özellikle demir ve tunç aletlerin varlığı önemsenmektedir. Pek çok bina içinde kaleden de bilinen yaprak şekilli demir ok uçları bulunmuştur. Güneytepe'nin kaleye yakın alçak kesimlerindeki binalar içindeki keramik ile yüksek kottaki binalar oldukça değişken ve çeşitlidir. Kırmızı malların büyük kısmını küçük kaseler oluşturmakla beraber kaba mallar çoğunlukla büyük depolama kapları, tepsiler ve geniş kaselerdir (Çilingiroğlu, 2004: 416).

Ayanis Kalesi'nde Sitadelin kuzeydoğusunda bulunan bir diğer kent Pınarbaşı'dır. Kente yakın olan bir kaynaktan dolayı bu isimle anılmaktadır. Bazı binalar payandalarla desteklenmiş kalın dış duvarlara sahiptir. Bu yapılar mimari olarak bakıldığında sıradan konutlardan kolaylıkla ayrılır. Yine de Pınarbaşı'nın, Güneytepe'nin aksine çoğunlukla düşük imtiyazlara sahip siviller için devlet eliyle organize edilmiş olduğu düşünülmektedir (Çilingiroğlu, 2012: 23). İç duvarları 1.5 m dış duvarları ise 2 m kalınlığa sahip masif yapılar, domestik olmaktan uzaktır (Şekil 3.5.). Pınarbaşı'nda bulunan binalara ait odalar-

Şek. 3.5.:Pınarbaşı 2 nolu yapının planı (Stone-Zimansky, 1996-1998)

dan bazılarının tabanları kısmen taş döşelidir. Ancak çoğu yapının tabanları genellikle sıkıştırılmış toprakla döşenip sıvanmıştır. Bu yapıların kuzey kısmında bir yapı

kompleksinin bulunduğu belirtilmektedir. Söz konusu mekanların saray alanının dışında ve sarayla ilişkili resmi yapılar olduğu belirtilmektedir (Stone-Zimansky, 2009: 636) (Resim 3.20.). Pınarbaşı'ndan gelen keramik buluntular Güneytepe'yle kıyaslandığında oldukça düşük kalitededir. Kırmızı perdahlı Urartu keramikleri çok az orandadır. Pınarbaşı'nda ele geçen buluntu sayısı son derece sınırlıdır. Bunlar arasında demir buluntular, ok uçları, obsidyen ve birkaç fırınlanmamış mühür baskısı (bulla) yer alır (Zimansky, 2012; 162).

Res. 3.20.: Ayanis-Pınarbaşı 2 numaralı bina (Stone-Zimansky, 1996-1998)

Ayanis Kalesi aşağı yerleşim alanı ile ilgili genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Güneytepe'de bulunan yerleşim alanındaki yapıların farklı tipte olduğu iyi planlanmış yapılarla birlikte, standart planlı inşa kaliteleri düşük yapıların da bulunduğu, aşağı yerleşimde ikamet edenlerin kültürel ve etnik kimlikleri ile ilgili ipuçları barındırdığı söylenebilir. Buna ek olarak farklı toplumsal sınıflardan ailelerin ya da grupların aşağı yerleşimde yaşamış olabilecekleri düşünülebilir. Pınarbaşı'nda bulunan yapıların daha büyük ve sağlam inşa edildiği avlulu ya da sütunlu salonlara sahip resmi nitelikli mekanların kalın ve payandalı duvarlara sahip olduğu, belki de kentte yaşayan daha üst sınıflardan kişilerin ikametgahları olabilecekleri düşünülebilir. Haldi Tapınağı giriş kapısında bulunan II. Rusa'ya ait yazıtta, “düşman ülkelerinden ve düşman topraklarından” getirilen insanlara bir ‘saray’ ve ‘kentler’ inşa edildiğinden bahsedilmektedir. Aşağı yerleşimde kazı yapan arkeologlar, birbirinden bağımsız ve planlama açısından farklı tipte evlerin bulunduğunu, aşağı yerleşim alanının parseller ya da belki de mahalleler biçiminde

oluşturulduğunu ve bunların da yazıtta bahsedilen ‘kentler’ sözcüğünün arkeolojik karşılığı olabileceğini önermektedirler (Stone-Zimansky, 2009: 635).

Rusahinili Euduru-kai aşağı yerleşmesi Urartu kentleşme sürecinin önemli bir aşamasının ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. 6-8 hektarlık aşağı yerleşim alanlarından 150 hektarı bulan çok daha büyük ve dolayısıyla nüfus açısından daha kalabalık kentlerin inşa edilmeye başlandığı görülmüştür.

3.3.3. Karmir-Blur Dış Kent Çalışmaları (Teişebai Uru)

Karmir-Blur Ermenistan Erivan şehrinin 6 km güneybatısında Razdan Nehri’nin güney kıyısında doğal bir yükselti üzerinde bulunur (Resim 3.21.). Tepenin kırmızı renkli topraktan yapısı nedeniyle Ermenicede kırmızı tepe anlamına gelen Karmir-Blur adı verilen bir tepe üzerinde bulunan saray ile güney ve güneybatısındaki hafif eğimli arazi üzerinde yer alan aşağı yerleşmeden oluşmaktadır (Piotrovsky, 1969: 135-153) (Şekil 3.6.).

Res. 3.21.: Karmir-Blur’un genel görünüm ve aşağı yerleşim (Rıfat Kuvanç)

Şek. 3.6.: Teişebaini URU kenti planı ve topografik durum (Smith, A. T. 1996)

Teişebaini URU kenti Argiştı oğlu Rusa döneminde inşa edilmiş 4 büyük kentten birisidir. Rusahinili Eiduru-kai (Ayanis), Haldiei URU Ziuquni (Kef), Rusai URU-TUR (Bastam) diğer kentlerdendir. Her dört kentte yapılan kazılar sayesinde Argiştı oğlu Rusa dönemi Urartu Krallığı'nın tarihi içerisinde en iyi bilinen dönemdir. Teişebaini URU kenti Iğdır-Aras Ovası'nda inşa edilmiş son Urartu kentidir. Uzun yıllar gerçekleştirilen kazı çalışmaları sayesinde bir Urartu kentinde yer seçimi, mimari özellikler ve kent kriterleri açısından en iyi bilinen yerleşmelerinden birisidir. Kentte bulunan küçük buluntular üzerinde yer alan envanter yazılarından anlaşıldığı kadarıyla önemli bir eyalet merkezi olarak hizmet vermiştir (Ayman, 2013: 2008).

Argiştı oğlu Rusa tarafından kurulan şehir Teişebai Uru adıyla anılır. Kent ilk olarak 1936 yılında bölgede üzeri çivi yazılı blok taşın bulunmasıyla ismini duyurmuştur. Bunun üzerine 3 yıl sonra kazı çalışmaları başlar. Kesintiye uğrasa da buradaki kazılar 1980 yılına kadar devam eder. Yapılan bu kazı çalışmaları süresince Sitadelin tamamına yakını ortaya çıkarılır ve aşağı yerleşimde kazı çalışmaları yapılır (Piotrovsky, 1969: 135).

Karmir-Blur aşağı yerleşmesi, Sitadelin güneyinde bulunan yaklaşık 40-45 hektarlık bir alana sahiptir. Kalınlığı 3 m olan sur duvarı aşağı yerleşmenin sadece doğu kısmen de olsa güney kısmını çevreler. Doğu sur duvarı, Sitadelin güneydoğu köşesinden başlayarak güneye doğru yaklaşık 200 m devam eder. Forbes, sur duvarlarının muhtemel bir saldırı altında acelece yapıldığı dolayısıyla bitirilmediğini belirtmektedir (Forbes, 1983: 18). Sur duvarlarının nehrin kuzey kısmı değil de aşağı yerleşmenin bulunduğu doğu ve

güney kısımları da yapılması önceliğin savunmasız kısımlara verildiğini gösterir. Kalınlığı 3 m'yi bulan bu sur duvarları kuleler ve küçük payandalarla desteklenerek kentin etrafını çevirmiştir. Bazalt bloklardan oluşan bu duvarın bir veya 2. sırası günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Karmir-Blur dış kentinde kent mimarisinin ortaya konulabilmesi için çalışmalar sonucunda sivil yerleşime ait 3 tip Urartu evi tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi üç odalı ve bir avlulu ev tipidir ve avlu evin hem ekonomik hem de sosyal merkezi konumundadır (Batmaz, 2003: 140). İkinci tip ev merkezi bir hol ve bununla ilişkili odaların olduğu ev tipidir. Üçüncü tip ev ise "megaron" olarak tanımlanmıştır.

Karmir-Blur dış kentinde birinci ev tipine ait yerleşimlerde büyük ve küçük ev grupları bulunmaktadır. Kendine ait avlusu olan evlerde ahşap destekli duvarlar ve yakınında bir ocak bulunmaktadır. Üzeri açık olduğu düşünülen avluda taş kaidelere basan ahşap direkli ve zemini taş döşeli bir sundurma, ocak ve çöp çukuru açığa çıkartılmıştır. Bu alanda yapılan çalışmalarda elde edilen kabaca işlenmiş idole ait parçaya göre, buradaki avlunun bir kesiminin sunak olabileceği ileri sürülmüştür (Van Loon, 1966: 59). Sundurmanın yanında büyük taşlar ele geçmiştir dolayısıyla alanın özellikle kışın ahır olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Evin diğer iki bölümünden biri oturma odası, yatak ve mutfak hizmetlerinde geri kalanları ise günlük işlerin gerçekleştiği çalışma odası veya depo odaları olarak kullanılmış olduğu düşünülmektedir (Forbes, 1983: 119). Olasılıkla, ocağın bulunduğu oda içindeki bir boşluktan ocağın dumanı çıkmaktadır. Diğer odada ise ev işlerinde kullanıldığı tahmin edilen aletler, el değirmeni ve dibek taşları bulunmuştur (Van Loon, 1966: 60).

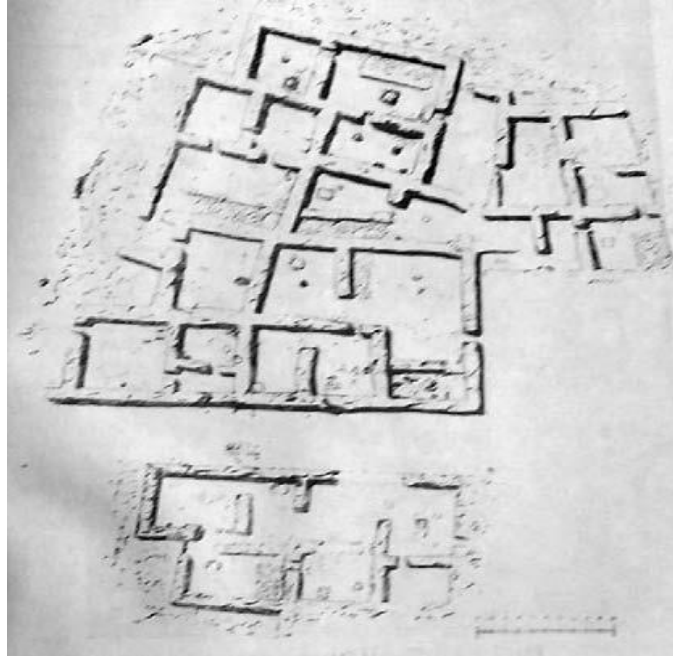
Karmir-Blur'daki ikinci ev tipi ise dış kentin güneydoğu kesimindeki en korunaklı alan olarak görülmektedir. Kentin irili ufaklı evlerden oluşan bu kesimin güneybatısında çok büyük 6 yapı kompleksi bulunur. 2. Ev tipine ait yapılardan biri 4 bölümden oluşmaktadır. Bölümler 500 metrekare bir alan üzerinde büyüklü küçüklü 10 oda şeklindedir. Ahşap direklerle destekli odalar mekanlara düzenli olarak dağıtılmış 4 hol ve koridorlardan oluşmaktadır (Van Loon, 1966: 61).

Karmir-Blur dış kentinde 6 m genişliğinde batıdan doğuya ve kuzeyden güneye doğru giden düz sokaklar boyunca evler sıralanmıştır. Izgara planlı olarak nitelendirilen bu

yapılar kesişen sokaklar ve geniş sokaklara açılan tali sokaklar arasına yerleştirilmiştir (Batmaz, 2003: 412). Temelde yoksul ve yönetici elitlere ekonomik olarak tam bir bağımlılık içerisindeki insanların oturduğu belli olan evler sarayın batısında parseller halinde uzanmaktadır (Resim 3.22.) (Şekil 3.7.).

Res. 3.22.: Aşağı yerleşmede ortaya çıkarılmış ev dokusu (Oganesjan, K. L , 1955)

Şek. 3.7.: Aşağı yerleşmede ortaya çıkarılmış ev planı (Oganesjan, K. L , 1955)

Karmir-Blur'da duvar temelleri orta boyutlu karesi bazalt bloklardan oluşturulmuştur. Güneşte kurutulmuş kerpiçten yapılmış duvarlar doğrudan taş temel

üzerine değil moloz ve çakıl karışımı kil bir harç sıvası üzerine inşa edilmiştir (Van Loon, 1966: 59). Evlerin çatısının birkaç direk taşıdığı ve bu domestik evlerin tek katlı olduğu düşünülmektedir (Martirosyan, 1964: 265). Elde edilen kanıtlar yapıların çatılarının düz olduğunu hasır ve ince dallar ile kereste örtüsünden oluştuğunu göstermektedir. Ayrıca bulunan pişmiş toprak boruların yağmur veya kar suyunun akmasını sağlamak için kullanıldığı düşünülmüştür (Martirosyan, 1964: 268).

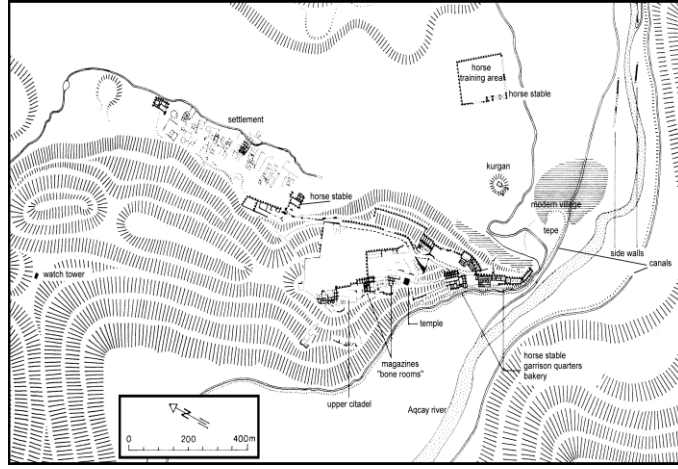
Karmir_Blur'da bahsedilen evlerin yerleşmenin diğer konutlarından mimari özellikleri açısından sahip olduğu farkların yanında evlerin içerisinde rastlanılan buluntuların türü ve niteliği açısından da belli bir zenginliği yansıtmaktadır. Odalar içerisinde bulunan taş ocaklar, seyyar ocaklar, çeşitli tipte çanak-çömlek, sürahiler, bira yapımında kullanılan kaplar, kil tekneler, pithoslar, bazalt kaplar, öğütme taşları belli bir zenginliği, ekonomik faaliyeti yansıtmaktadır (Martirosyan, 1964: 270-71).

3.3.4. Bastam Dış Kent Çalışmaları (Rusai Uru-Tur)

Bastam/Rusai Uru-Tur kuzeybatı İran'ın Khoy şehrinin kuş uçuşu 54 km kuzey batısında yer almaktadır. Kent güneyinden geçen Akçay Vadisi ve doğusu boyunca uzanan Karaziyaeddin Ovası'na hakim stratejik bir konuma sahiptir (Kleiss, 1974: 182; Kleiss, 1980: 299) (Resim 3.23.) (Şekil 3.8.).

Res. 3.23.: Bastam kenti genel görünümü (Kleiss, 1974)

Şek. 3.8.: Bastam Kalesi ve çevresinin planı (Rıfat Kuvanç)

Rusa'nın küçük kenti anlamına gelen Rusa-i URU-TUR kral II. Rusa tarafından inşa edilmiştir. Başkent Tuşpa'nın kuş uçuşu 140 km. doğusunda, stratejik bir konuma sahiptir. Akçay Nehri'nin aktığı vadi, batıya Tuşpa'ya ulaşımında kısa mesafesiyle Urartu çağında büyük bir olasılıkla kullanılmaktaydı. Kent, batısındaki vadi ile doğusundaki Karaziyaeddin Ovası'nı birlikte kontrol etme olanağı sunmaktadır (Resim 3.24.).

Res. 3.24.: Karaziyaeddin Ovası

Kent 1967 yılında Kleiss tarafından keşfedilir ve ertesi yıl test sondajı yapılır. Elde edilen sonuçlar neticesinde kazı yapılmasına karar verilir. Alman Arkeolojisi Enstitüsü tarafından 1969 yılında başlatılan kazılar 1979 İran devrimine kadar devam eder. Bu sürede kentin sitadel alanı ve aşağı yerleşmesi büyük oranda ortaya çıkartılır (Kleiss, 1978: 398, Kleiss, 1988). Yapılan kazılar sonucunda Bastam Kalesi'nin dış kenti kalenin kuzey eteklerinde bulunmaktadır ve 18-20 hektarlık bir alanı kapsamaktadır. Yayılan yapı kalıntıları bugün yüzeyden de izlenebilmektedir (Resim 3.25.). Ancak söz konusu

alanlarda Ortaçağa ait yerleşme tabakalarının da bulunması yüzey kalıntılarında mimari dokunun değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır (Konyar, 2018: 50).

Res. 3.25.: Aşağı yerleşmeden yapı kalıntıları (Bülent Genç Arşivi)

Bastam sitadeline yapılan kazılarda sitedelin eteklerinde sivil yapılar ile kamu yapıları da ortaya çıkarılmıştır (Resim 3.26.). İşçiler ve kölelerin buradaki kulübelerde veya çukur evlerde yaşadıkları düşünülmektedir. Zamanla yerleşim daha da genişlemiş at ahırları, ağıl ve doğu binası yapılmıştır (Kroll, 2008).

Res. 3.26.: Bastam Sitadeli'nden aşağı şehre bakış (Bülent Genç Arşivi)

Bastam aşağı şehrinde iki noktadan Urartu konut mimarisine ilişkin veriler elde edilmektedir. Bunlardan ilki yerleşme alanının kuzeyinde yer alan payandalı yapıdır. Bastam Kuzey Binası olarak isimlendirilen yapının dış duvarlarının birinde 9 m uzunluğunda kerpiç bir hat açığa çıkartılmıştır. Duvar temeli kireç, harç kullanılmaksızın kenarlarda büyük, ortada ise küçük taşlar yerleştirilerek oluşturulmuştur (Kleiss, 1979: 27).

İki mimari evreye sahip olduğu düşünölen yapının ikinci evresinde bazı eklemeler ve mekanların içindeki ufak değışikliklerle görölmüştür. Boyutları 44 x 26 m olan mekanın destekli dış duvarları 1.70 m'dir ve iç duvarları ise 1 m kalınlığındadır (Kleiss, 1970: 21).

Bastam'da göröldüğü gibi dış kent yapılarında 1.70-1.20 m kalınlığa sahip duvarlar mevcuttur ve Ayanis ile Karmir-Blur dış kentlerinde de görölmektedir (Resim 3.27.). Bü-

Res. 3.27.: Aşağı şehirdeki yapıların duvar kalınlığı (Bölent Genç Arşivi)

yük boy taşlardan yapılmış ve çoğunlukla payandalarla desteklenmiş duvar temelleri 1.5-2 m'dir. Bu tür inşa tarzı ile yapılmış binaların daha çok idari binaları temsil ettiğı düşünölmektedir (Batmaz, 2003: 143). Zira Ayanis, Karmir-Blur gibi merkezlerdeki örnekler boyut, konum ve plan özellikleri açısından bu kapsamda değerlendirilmişlerdir. Bastam Kuzey yapısında sadece dış duvarların ortaya çıkarılması, yapının iç düzenlemesi ve buluntuları noktasındaki değerlendirmeleri eksik bırakmaktadır. W. Kleiss; Bastam'daki örnekleri göz önünde bulundurarak mevcut duvarların yeteri kadar sağlam olduğunu bu yüzden payandaların destek etkisi yapmadığını söylemekte ve bu mimari öğelerin Bastam'da estetik amaçlarla yapıldığını ileri sürmektedir (Kleiss, 1979: 29). Ancak payanda çıkıntıları dardır ve görselliğın daha ön planda olduğu düşünölebilir.

Bastam aşağı yerleşmede kazılan 29 x 35.50 m boyutlarındaki bir diğer alanda ise olasılıkla halkın yaşadığı konutlar ortaya çıkartılmıştır. İki evreli bir gelişim gösteren mimari, ortak avlu veya açık alanlara açılan oda ve salonlardan oluşmaktadır. İçeriden

çıkan *in-situ* eşyalar ve evsel donanımlar niteliğinin anlaşılmasından oldukça belirleyicidir. Örneğin duvar kenarındaki sekiler, ocak yerleri, omuzlarına kadar tabana gömülmüş depo kapları, sal taşı tabanlara sahip mekanlar ile alt yapı sistemine dair detaylar, yaşam alanlarının yanında ev ekonomisi için üretim yapılan mekanları da kapsadığını gösterir (Konyar, 2018: 51). Yapıların oturduğu alanların tabanlarının bir mıcır tabakası ile doldurulmuş olması Karmir-Blur, Van Kalesi Höyüğü ve Yoncatepe uygulamaları ile eş değer olduğu görülmektedir. Yine taş döşeli alanların ahır ve sundurma alanları olduğu anlaşılmaktadır. Yayınlarda Ostbau olarak adlandırılan doğu yapısının atların yetiştirilmesi için yapılmış bir bina olduğu anlaşılmıştır. Buranın içinde at ahırları ile atların eğitilmelerine olanak sağlayan geniş bir alan bulunmaktadır (Kleiss, 1979: 16-19, Kleiss, 1980: 300). Evlerin taş duvar kalınlıklarının 1-1.20 m arasında olması bazı yapıların iki katlı düzenlenmiş olabileceğini gösterir. Aynı durum Ayanis'te de gözlemlenmekle birlikte kesin kanıtlar henüz bulunmamaktadır.

3.3.5. Kayalidere Dış Kent Çalışmaları

Kayalidere, Muş ilinin Varto ilçesine yaklaşık 15 km güneydoğusunda kurulan bir Urartu yerleşim yeridir. İlçeye bağlı Kayalidere köyünün 1.5 km batısında kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan bir tepelik üzerinde ve deniz seviyesinden 70-80 m yükseklikte kurulmuştur (Burney, 1966:63) (Resim 3.28.). İnşa edilen sitadel; yönetim-saray, tapınak gibi yapılar ile kuzey eteklerde yer alan aşağı kentten oluşmuştur. Kayalidere bulunduğu nokta açısından stratejik bir öneme sahiptir. Murat Nehri'nin kuzey kıyısında yer alır (Ayman, 2013: 320).

İlk olarak Kayalidere'de 1965 yılında İngiliz Arkeoloji Enstitüsünün sponsorluğun da Seton Lıyod ve Charles Burney tarafından bir sezon kazı gerçekleştirilmiştir. Varto'da yaşanan depremden dolayı bir sonraki kazı sezonunda izin alınamamıştır (Burney, 1966).

Muş Ovası'ndan kuzeye gidildikçe geçilen vadinin bitim noktasında Varto, Bulanık, Malazgirt ve Patnos'a giden yolların denetiminde etkili bir konuma sahiptir (Ayman, 2013: 320). Kayalidere'nin ve yukarda saymış olduğumuz yerleşim yerleri tarım ve hayvancılık açısından verimli ovalar ya da otlaklara sahip bölgelerdir (Burney, 1966: 57). Buradan hareketle verimli alanlara sahip olan bu bölgede bir aşağı yerleşimin inşa

Res. 3.28.: Kayalidere sitadelinin genel görünüşü (Harun Danişmaz Arşivi)

edildiği düşünülmektedir. İnşa edilen bu yerleşimler yine kaleye ve başkente hizmet edebilecek bir şekilde yapıldığı öngörülebilir. Burada yapılacak çalışmalar ve kazılar neticesinde ortaya çıkacak mimar daha önce kazısı gerçekleştirilen yerlerde aynı şekilde olabileceği önerilebilir.

Kalede yürütülen kazıda sitadel alanının büyüklüğü, burada içinde barındırmış olduğu tapınak kompleksi, depo ve sütünlü odaları ile bir aşağı yerleşime sahip olmasına istinaden tıpkı Ayanis, Kef ve Aznavurtepe gibi buranında bir eyalet merkezine benzediği anlaşılmaktadır.

3.4. Yüzey Araştırması Sonucu Tespit Edilen Dış Kentler

3.4.1. Körzüt/Arsuniu-Arşuniuini Kalesi

Körzüt Kalesi Van ili Muradiye ilçesinin 9 km güneydoğusunda Muradiye Ovası'nın güneydoğusuna konumlandırılmış Arapkale Tepe'nin alçak uzantılarında bulunan kayalık bir tepe ile tepenin etrafında bulunan düzlüklerde kurulmuştur (Burney, 1957: 47-48, Tarhan-Sevin, 1976-77: 275-276) (Resim3.29.). Halk arasında Zengibar Kalesi olarak da bilinen bu kalenin sitadel ve eteklerinde bir dış kent olan kalelerden biridir. Araştırmacılar Körzüt'ün Başkent Tuşpa'dan kuzeye giden sefer yolu üzerinde bulunduğu vurgu yaparak stratejik konumu ön plana çıkarırlar (Tarhan-Sevin, 1976).

Res. 3.29.: Körzüt Kalesi genel görünüm (Bülent Genç Arşivi)

Körzüt, bir güzergah olmaktan çok Muradiye Ovası'yla daha çok ilişkilidir. Krallığın merkez bölgesi olan Van Gölü Havzası tarım yapılabilecek düz ve sulak alan bakımından fakirdir. Muradiye Ovası yaklaşık 80 kilometre karelik alanıyla havzanın önemli düzlük alanlarından birini oluşturmaktadır. Bendimahi Çayı ve çeşitli derelerin suları ile beslenen ova aynı zamanda nehrin getirdiği alüvyonlarla bereketli hale gelir. Muradiye Ovası günümüzde bile tarımsal potansiyeliyle havzada ön plana çıkmaktadır (Danışmaz, 2018: 75) (Resim 3.30.).

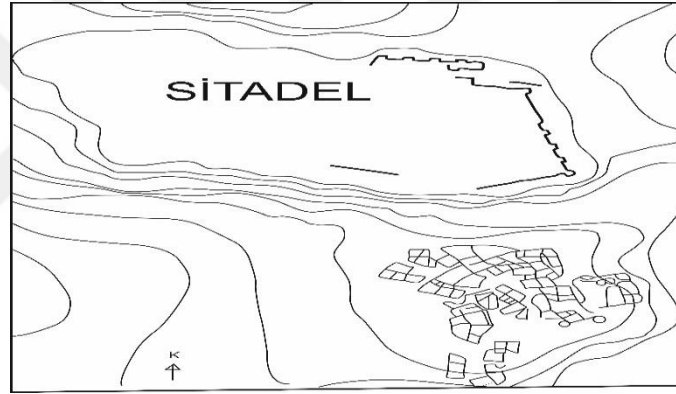

Res. 3.30.: Körzüt Sitadeli'nden Muradiye Ovası ve Van Gölü'ne bakış (Erkan Konyar Arşivi)

Urartular'da Körzüt'ün nasıl bir isimle adlandırıldığı bilinmemektedir. Ancak Van Karahan'da ele geçen bir yazıtta kral Minua'nın Arsuniu/Arşuniuini kentinde Haldi kapıları yaptırdığından bahsedilir. Yine aynı şekilde Kevenli'de gelen bir taş blok üzerindeki yazıtta Minua'nın Ura Ülkesi karşısındaki Arsuniu Şehri'nde Haldi kapıları yaptırdığından bahsetmektedir. Bunun için yazıtlarda bahsedilen Arsuniu/Arşuniuini kenti

Körzüt (Salvini, 2006: 146) veya Kevenli (Belli-Salvini, 2004: 165) ile aynı olduğu düşünülmektedir.

Körzüt Kalesi ilk defa 1956-1957 yılında Charles A. Burney tarafından keşfedilir. Burney keşif raporu niteliğindeki araştırmasında kenti kısaca tanıtarak sitadel alanının krokisini çıkarır (Burney, 1957: 47-48). Sonraki yıllarda buradaki çalışmalar 1969-1973 yılları arasında Prof. Dr. Afif Erzen tarafından incelenmiştir. Daha sonra Taner Tarhan ve Veli Sevin tarafından kapsamlı bir yüzey çalışması yapılarak Sitadel ile birlikte kısmen aşağı yerleşmenin ölçekli planı çıkartılmıştır (Tarhan-Sevin, 1976-77). Körzüt kenti de yaklaşık 2.5 hektar alanı kaplayan sitadel kısım ve 10 hektarlık bir dış kent ile toplam 12.5 hektarlık alana yayılan Urartu kentlerinden birisidir (Şekil 3.9.).

Şek. 3.9.: Körzüt sitadel ve Aşağı yerleşme planı (Tarhan - Sevin, 1976-77: 278)

Körzüt Kalesi aşağı yerleşmesinin sarayın güneydoğu, kuzeydoğu ve doğu kesiminde yer alan eteklerde kurulduğu bilinmektedir. 10 hektarlık bir alana kurulan aşağı yerleşme geniş teraslar halinde sarayın giriş kapısına ve ovaya doğru yayılmaktadır. Yerleşim alanının etrafının bir surla çevrili olmadığı görülmektedir. Yerleşim içerisinde yer alan yapıların planları çok fazla belirgin değildir ve evlere ait duvarların tümüyle taştan inşa edildiği belirtilmektedir. (Resim 3.31.). Kerpicin inşa malzemesi olarak kullanıldığına ait bir iz yoktur. Ancak kerpiç malzemenin zaman içerisinde yok olabileceğini de unutmamak gereklidir (Çilingiroğlu, 1997: 81). Güneydoğu kısımda bulunan ve yaklaşık 1 hektarlık alana yayılan yapıların daha sağlam plan verildiği görülmektedir. Duvarlar ortalama 1 m kalınlığındadır, iç ve dış yüzleri düzgün olmayan taşlarla örülmüş, iç kısımlarıysa daha küçük moloz taşlarla doldurulmuştur (Tarhan-Sevin, 1976-77: 285). Bu

duvar işçiliği öteki yerleşme alanları için de tipik olan değişmez bir örgü sistemidir (Resim 3.32.).

Res. 3.31.: Körzüt giriş kapısından kuzey doğudaki aşağı yerleşme yapıları (Vantam Arşivi)

Res. 3.32.: Körzüt aşağı yerleşmesi temel kalıntıları (Bülent Genç Arşivi)

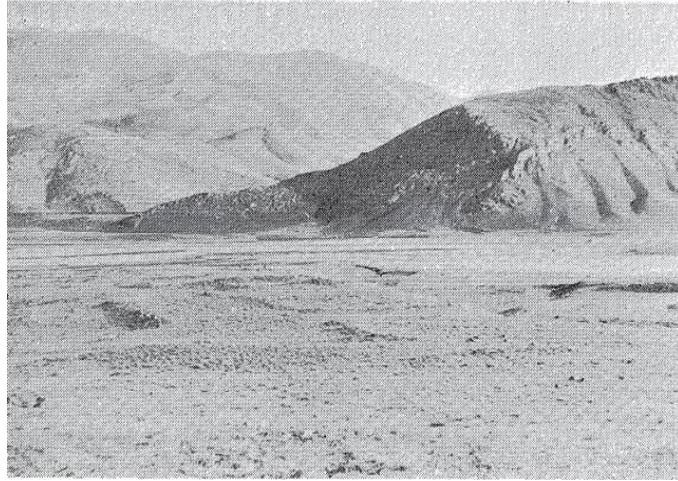
Körzüt'te iskan planlanmasının yok denecek kadar az olduğu da açıktır. Dar ve düzgün olmayan sokaklar, gayrimuntazam yapılar, Körzüt'te yaşayan halkın şehircilik konusunda hemen hemen hiçbir şey bilmediklerini göstermektedir. Dikkat edilen tek özellik yapıların giriş kapılarının güneye dönük yapılmasıdır(Tarhan-Sevin, 1976-1977: 286).Yüzeyden algılandığı kadarıyla kent belli bir plana bağlı kalmaksızın gelişen ihtiyaca göre şekillenen, düzgün olmayan bir yapılanma göstermiştir (Çilingiroğlu, 1997: 81).

Yazıtlardan görüldüğü kadarıyla İşpuini ve Minua'nın ortak krallık ve Minua'nın tek başına tahtta hüküm sürdüğü dönemler, Urartu Krallığı'nın uzak bölgelere seferler düzenleyerek önemli miktarda mal ve insan ganimeti elde etmeye başladığı süreçtir. Buna

paralel olarak özellikle Van Ovası, Muradiye Ovası, Patnos Ovası ve bu ovaların çevrelerinde belirli bir imar faaliyeti yürütülmüştür. Aynı zamanda tarımsal açıdan kullanılabilir bütün alanlarda kent ölçeğinde yerleşmeler kurulmaya başlanmıştır. Elde edilen insan ve mal ganimetlerinin hızlı bir şekilde yürütülen kentleşme merkezli iskan faaliyetlerinde kullanıldığı görülmektedir. Körzüt kenti bunun en somut örneklerinden biridir (Ayman, 2013: 133).

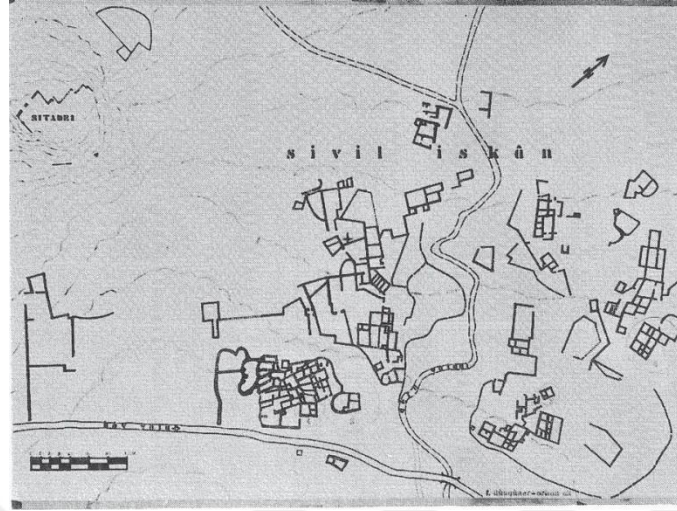
3.4.2. Eski Norgüh Kalesi

Van ili Gürpınar ilçesinin 10 km kuzeydoğusunda ovanın kuzey kesimini tamamiyle sınırlayan Erek Dağı'nın alçak uzantılarında yer alan Eski Norgüh Kalesi, Çavuş Tepe Kalesi'nin kurulmuş olduğu bölgenin Boldağı silsilesinin doğu kesiminin yaklaşık 1 km kadar kuzeyinde yer almaktadır. Hoşap Ovası'ndan Van'a giden yol güzergahının bulunduğu kısımda, Gürpınar ovasına doğu ve batıdan girişleri denetleyen bir boğaz durumunda olan kale güney ve doğusu sarp kayalık bir tepe üzerinde kurulmuştur (Resim 3.33.). Eski Norgüh Kalesi'nde yapılan çalışmalar doğrultusunda da tıpkı Körzüt Ka-

Res. 3.33.: Norgüh Sitadeli'nden Gürpınar Ovası ve yerleşme alanı (Tarhan-Sevin, 1976-77: Lev: XII)

lesi'nde olduğu gibi burada da dikkat edilmiş olan bir diğer nokta yer seçimidir. Kale incelendiğinde sitadel alanı ile aşağı şehir olarak iki kısımdan oluştuğu görülmektedir (Şekil 3.10.).

Şek. 3.10.: Eski Norgüh Kalesi sitadel ve aşağı yerleşme alanı (Tarhan-Sevin, 1976-77: 288)

Yapılan arkeolojik çalışmalarla Eski Norgüh Kalesi aşağı yerleşmesinin kalenin doğu, kuzeydoğu ve güneydoğu eteklerinde yaklaşık 20 hektarlık bir alana konumlandırılmış olduğu anlaşılmıştır. Aşağı kentte bir su kaynağı ve bir derenin yer alması bu kısmı ikiye bölmüştür. Burada tahkimata ait duvarların varlığı azda olsa görülmektedir (Tarhan-Sevin, 1976-77: 295). Kalenin kuzeyini Erek Dağları'nın tümüyle kapatmış olması yerleşmeye çok elverişli ve korunaklı bir alanın da kurulmasına olanak sağlamıştır.

Eski Norgüh Kalesi incelendiğinde Körzüt Kalesi'ne benzer bir plan veren yapılar ile aynı şekilde inşa edilmiş evler aşağı kenti oluşturmaktadır. Körzüt'te olduğu gibi buradaki yapılar tamamen taştan yapılmış ve kerpice dair bir iz görülmemiştir. Yapı duvarları 1.00m-1.10m kalınlığında taşlarla örülmüştür. Bu taşların iç ve dış yüzeyleri düzgün olmayan taşlar ile oldukça kaba işlenmişken iç kısımları ise daha küçük moloz taşlarla doldurularak duvar örgüsü belirgin hale getirilmiştir. Yapının üst örtüsüne dair bir fikir yoktur ancak bilinen Urartu sivil yerleşmelerine göre üst örtünün saz ve üzeri çamurla örtülmüş olabileceği düşünülmektedir (Tarhan-Sevin, 1976-77: 288).

Şehir planından anlaşılacağı üzere Eski Norgüh sivil yerleşmesi aynen Körzüt'te olduğu gibi düzensiz bir yapılaşma göstermektedir. Ancak yine de geniş sokakları ve yerleşme birimlerinin gruplaşmaları yönünden Körzüt'e kıyasla daha başarılı bir plan uygulanmıştır (Tarhan-Sevin, 1976-77: 295). Gruplar halinde ve büyük parsellerden oluşan yerleşim alanı içerisinde sokak dokusu belirgindir. Sokaklar söz konusu parseller arasında

kıvrılarak ilerlemektedir. Karmaşık ve sıkı yapı grupları, ve sokak dokusu ile günümüzdeki köy yerleşmelerini anımsatmaktadır. Ancak 20 hektar gibi geniş bir alana yayılan kentin önemli bir nüfusu barındırmış olabileceği düşünülmektedir (Ayman, 2013: 394).

Eski Norgüh ve Körzüt'te yaşayan halk tabakasının evleri incelendiğinde temeller genel olarak basit moloz taşlardan yapılmış, döşemede sıkıştırılmış kil kullanılmıştır. Duvar üzerleri çamurla takviye edilmiş ocak taşlarından yapılmıştır. Saz ve üzeri çamurla örtülmüş dam örtüsü geneldir. Evler daha çok birbirine bitişik bir düzende sıralanmış avluya benzer bir alana açılmaktadırlar. Evler genelde 2 odalı olarak inşa edilmekte ve içlerinde ise ocaklar, tandırlar, depolama çukuru ve çöp çukurlarıyla küçük ev sunakları önemli öğeleri oluşturmaktadırlar (Tarhan-Sevin, 1976-77: 296).

3.4.3. Yukarı Anzaf Kalesi

Başkent Tuşpa'nın 13 km kuzeydoğusunda bulunan Yukarı Anzaf Kalesi Urartu Kralı İşpuini'nin oğlu Menua tarafından yuvarlak planlı bir tepe üzerinde kurulmuştur (Resim 3.34.). Aşağı Anzaf Kalesi gibi Yukarı Anzaf Kalesi'nin de Urartu İmparatorluğu

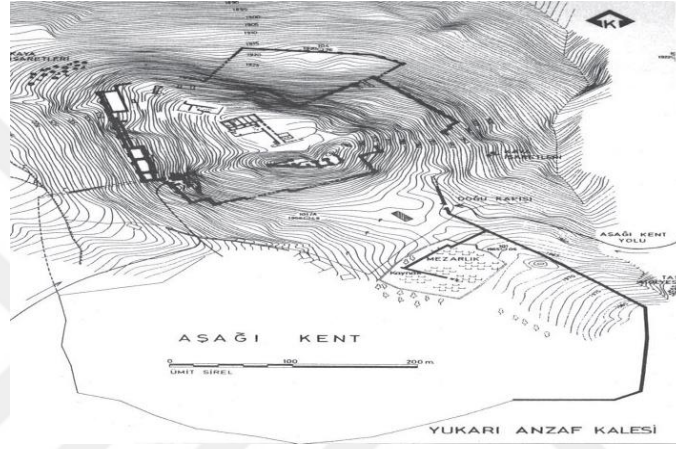

Res. 3.34.: Yukarı Anzaf kalesi (Bülent Genç Arşivi)

döneminde kullanılan ismi tam olarak bilinmemektedir. Aşağı Kale'den 10 kat daha büyük bir şekilde planlanan Yukarı Kale deniz seviyesinden 1995 m yükseklikle planlanmış sitadel ve aşağı yerleşme alanı ile birlikte yaklaşık 200.000 metre karelik bir alanı kaplamaktadır. Yukarı Anzaf Kalesi Aşağı Anzaf Kalesi'nden farklı olarak çevresindeki verimli topraklardan yapılan tarımdan elde edilen ürünlerin depolandığı çok önemli bir merkez olarak kurulmuştur. Öyle anlaşılmaktadır ki Urartu başkenti Tuşpa'nın

11 km kuzeydoğusunda ekonomik amaçlı ikinci büyük yerleşim merkezini Yukarı Anzaf Kalesi ve şehri oluşturmaktadır. Van Bölgesi'nde başkent Tuşpa'ya bu kadar yakın ve büyük bir yerleşim merkezinin varlığına henüz rastlanılmamıştır (Belli, 1994: 291).

Etrafı surlarla çevrili sitadel alanı yaklaşık 6 hektarlık bir alanı kaplarken sitadelin güney ve güneydoğu kesimine inşa ettirilen aşağı kent 141.000 metrekarelik bir alana sahiptir (Şekil 3.11.).Yukarı Anzaf konum olarak diğer kentlerden farklıdır. Yukarı Anzaf

Şek. 3.11.: Yukarı Anzaf Kalesi ve aşağı kentin topografik planı (Belli, 2008: 465)

ın aşağı yerleşmesinin sınırlarını tam olarak bilemiyoruz. Eğer aşağı yerleşmenin sınırları Aşağı Anzaf'a kadar ulaşıyorsa Yukarı Anzaf'ın başkent Tuşpa'dan doğuya Urmiye Gölü Havzası'na ulaşan yola hakim ve yolu kısmen denetleyen konumda olduğu anlaşılır (Danışmaz, 2018: 63) (Resim 3.35.).

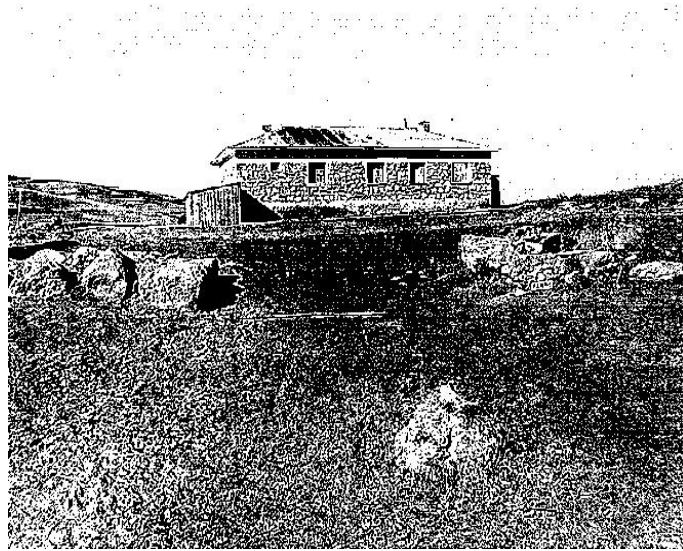

Res. 3.35.: Yukarı ve Aşağı Anzaf kalelerinin genel görünümü (Bülent Genç Arşivi)

Sitadel ve aşağı kenti çevreleyen sur duvarları tespit edilmiştir. Sitadel alanını çevreleyen bu sur duvarları Kurtin-bastiyon tekniğinde yapılmıştır (Belli, 2003: 4). İnaş edilen bastiyonların genişlikleri 4.5-6 m arasında iken, kurtinlerin uzunlukları da 1-12.70 m arasında değişmektedir. Sitadel ve aşağı kenti çevreleyen bu sur duvarları kalenin hemen güneyinde 300 m uzaklıktaki Beyaz Taş Tepe taş ocağından getirilen kalker taşlarından yapılmıştır. Bu kalker taşı sur duvarı dışında tapınak, depo yapılarında, saray ve diğer yapılarda da görülmektedir. Henüz kazısı gerçekleşmeyen aşağı kentteki yapılarında muhtemelen temel kısımlarında kalker taşı kullanılmış ve duvar kısımları kerpiçten inşa edilmiştir (Belli, 1994: 292).

Aşağı kentin üç tarafı güçlü bir sur duvarı ile evrelenmekte ve kuzeyinde yükselen Anzaf Kalesi'nin güney duvarlarıyla birleşmektedir (Belli, 2003: 5). Kenti çevreleyen duvarların doğu batı bölümleri ortalama 2 m kalınlığında oldukça iri taşlarla inşa edilmiştir. Kentin güney duvarı ise bu kesimde yükselen basık dağ ve tepelerin eteğine dayandırıldığından 1 m kalınlığında yapılmıştır. Bu duvarın doğu ve batı duvarları gibi kalın yapılmamasının nedeni arazinin engebeli yapısından ve savunma yönünden sağladığı yarar sebebiyledir (Belli, 1996: 381).

Aşağı yerleşmenin doğu ve güney kısımlarında tespit edilen surlar dışında kente girişi sağlayan Doğu kapıda tespit edilmiştir (Resim 3.36.). Aşağı kentte tespit edilen Do-

Res. 3.36.: Aşağı kent Doğu Kapısı, doğudan (Belli, 1996: 400)

ğu kent kapısı tıpkı Karmir-Blur'daki kentin kuzey kapısı gibi iki duvar arasındaki bir boşluktan oluşmaktadır. Kapı girişinin tabanı taş ile döşenmemiş ve kapı girişi 4.30 m genişliğe sahiptir. Yapılan kazı çalışmaları doğrultusunda Doğu Kapısı olarak ortaya çıkarılan bu kapı Anadolu bölgesindeki kent kapılarının biçimi, büyüklüğü ve inşa tekniği konusunda önemli veriler sunmaktadır. Doğu Kapısı'nın kent halkı tarafından tarım alanlarına ve baraja gitmek için kullandıkları anlaşılmaktadır. Kapı Kral Menua döneminde kale ve aşağı kent ile birlikte planlanarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzey Batı İran bölgelerinde yer alan yerleşim merkezlerindeki kent kapılarının en erken örneğini yansıttığı için önem taşımaktadır (Danışmaz, 2018: 65).

Bugünkü Dere Üstü (Anzaf) köyü sınırları içinde kalan ve kale ile birlikte Aşağı şehrin duvarları içinde bulunan bugünkü Anzaf köyündeki konutların hemen hepsinin kapısı güneybatı kesimde yer almaktadır. Geleneksel olarak inşa edilen konut kapılarının güneybatı kesimde yer almasının en büyük nedeni de doğuda Memedik Boğazı'ndan, batıda Van Gölü'ne doğru şiddetli bir şekilde esen rüzgardan korunmak içindir (Belli, 1994: 292). Buradan hareketle Urartu döneminde kalenin güney ve güneydoğu kesimden inşa ettirilen aşağı kentteki evlerinde kapıları rüzgardan etkilenmemesi için Anzaf köyündeki konutlar gibi güneybatıya bakar bir şekilde yapıldığını söyleyebiliriz. Planlanarak yapılan aşağı kent erken dönem Urartu yerleşim merkezlerinin en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır (Resim 3.37.).

Res. 3.37.: Sitadelden Anzaf Köyü ve aşağı yerleşme sınırları (Bülent Genç Arşivi)

Yukarı Anzaf Kalesi'ni diğer Urartu kalelerinden ayıran en önemli özelliği kurulduğu tarihten yıkılışına kadar sürekli bir yerleşime sahne olmasıdır. Kale'nin bu denli yerleşime sahip olması başkent Tuşpa'ya hizmet etmesi ve bu alanda bulunan tarım arazilerini sürekli işleyip ticareti canlı tutup krallığın ekonomisine katkı sağladığını söyleyebiliriz.

3.4.4. Toprakkale/Rusahinili Qilbani-Kai

Toprakkale başkent Tuşpa'nın 5.5 km batısında Zım Zım Dağı'nın güney eteklerinde kuzeydoğu-güneybatı uzantılı bir tepe üzerinde kuruludur. Sitadelin üzerinde bulunduğu kayalığın doğu, batı ve güneyi sarp bir eğimle sonlanırken kuzey kısmı ise bir boyun ile daha yüksek Zım Zım Dağı'na bağlanır (Resim 3.38.).

Res. 3.38.: Toprakkale genel görünüm

Van Kalesi'yle birlikte Doğu Anadolu'da erken dönem kazı çalışması yapılan yerlerden birisidir. İlk kazılar 1879 yılında British Museum adına yapılır (Barnet,1954). Yaklaşık on yıl sonra 1898-1899 yıllarında Lehmann-Haupt ve Belck tarafından kısa bir süre kazılmıştır (Belck-Lehmann-Haupt, 1898: 579). Toprakkale'de 1911-1912 yıllarında Orbelli, sonrasında 1916 yılında Marr ekibi tarafından çalışma yapılmıştır. Son kazı çalışması 1959-1961 ve 1976-1977 yılları arası Afif Erzen başkanlığında sürdürülmüştür (Erzen, 1980).

Toprakkale'de kentin kuruluşuna dair ipucu verecek bir yazıta rastlanılmamıştır. Ele geçen çivi yazılı buluntularda Argiştı oğlu Rusa ve Erimena oğlu Rusa olmak üzere iki

kralın adı geçer. Arğişti oğlu Rusa adı çivi yazılı bronz bir kalkan parçası üzerinde görülür. Erimena oğlu Rusa adı bronz kalkan, bir kalkan parçası, rozet ve bronz friz parçası üzerinde grlmştr (Erzen, 1967).

Sitadelin kuruluğuyla ilişkilendirilen yazıtın Toprakkale yakınlarında bulunan Keşiş Gölü’nden geldiği belirtilmektedir. Yazıtta göre kralın kurduğu barajdan yine kendi kurduğu Rusahinili adındaki kente kanal açtırdığı, kentin önünde bağlar, bahçeler ve tarlalar kurduğundan bahsedilmektedir. (Payne, 2006: 12-23). Buradan anlaşılacağı üzere Toprakkale’de bir yerleşim olduğu var sayılmaktadır. Kurmuş olduğu bu sitadelin çevresinde verimli arazilerde elde edilecek mahsulü başkent Tuşpa’ya taşıyarak hizmet ettiği öngörülebilir (Resim 3.39.). Tarım arazilerinde çalışan ve hizmet eden sosyal tabakadan insanların yaşam alanlarının da diğer kazısı yapılan sitadellerle benzerlik gösterdiği dşnlebilir.

Res. 3.39.: Toprakkale sitadeli ve etrafındaki günümüz yerleşim alanları

Bastam’dan ele geçirilen bulla üzerinde Arğiști oğlu Rusa’nın Qilba Dağı karşısındaki Rusahinili şeklinde tahta olduğu yıl ve Toprakkale’den çıkarıldığı belirtilen tablette Qilba Dağı’nın karşısındaki Rusahinili ifadeleri bulunur. Bu nedenle II. Rusa’nın, inşa projesinin bir parçası olarak görünen Toprakkale ihtiyaçlara karşılık veremediği ileri sürülen başkent Tuşpa’ya alternatif ikinci başkent olarak düşünülmüştür (Burney, 1957:40- Erzen, 1980:49).

Rusahinili Qilbani-Kai’nin Meher Kapı’ya yakınlığı, Tuşpa’nın bulunduğu konuma yakın ve II. Rusa’nın tahta burada çıkmış olması gibi etkenlerden sebep buranın saraydan

ziyade kutsal bir merkez olabileceğini düşündürmektedir. Ancak Gövelek ve Keşişgöl stellerinde bahsedilen imar faaliyetlerinden kentin etrafının sulanmasına yönelik çalışmalar yapıldığından bahsedilir. Bu durum Toprakkale'nin çevresinde bir iskan alanının olabileceğini göstermektedir (Ayman, 2013: 168).

3.4.5. Çavuştepe/Sardurihini

Çavuştepe sitadeli, Van Kalesi'nin 19 km güneydoğusunda Gürpınar Ovası'na hakim ve ovanın ortasında yükselen Bol Dağı'nın güney eteklerine doğru uzanan batı kısımdaki kayalık bir tepe üzerinde inşa ettirilmiştir (Resim 3.40.).

Res. 3.40.: Çavuştepe Sitadeli

Urartu'nun diğer kalelerinden farklı olarak Çavuştepe'nin bir aşağı yerleşmesinin bulunmaması burada herhangi bir veriye rastlanmadığı içindir. Ancak krallığın kurduğu 3 büyük kaleden biri olmasına rağmen krali merkezle ilişkili bir aşağı yerleşmenin var olması gerektiği ön görülmektedir (Ayman 2013: 145). Sardurihinili'nin yaklaşık 5 km kuzeydoğusunda bulunan Eski Norgüh ve Körzüt Kaleleri'nin bir aşağı kentinin var olduğu tespit edilmiştir. Buna istinaden Çavuştepe'ninde de bir dış kente sahip olduğu düşünülmektedir (Ayman 2013: 146).

Çavuştepe'de diğer yerleşmelerde olduğu gibi ekonomik dayanak, elbette ki tarımsal bir güç ile ilgiliydi. Kentteki halkın zirai arazileri işleyerek kaleye hizmet ettikleri ön görülmektedir. Halkın belirli bir düzene göre meskenlere yerleştirilmesi güçlü bir ekonomi gerektirdiğinden Argiştı oğlu Rusa'ya kadar sivil yerleşimcilere ait olduğu düşünülen mekanların belirli bir düzende yapılmadığı görülür (Avcı, 2015: 129).

II. Sarduri tarafında inşa ettirilmiş olan Sardurihinili kenti aşağı yerleşmesi her ne kadar bilinmese de mevcut arazileri işleyebilecek kadar bir nüfusu barındırması zor görünse de aşağı yerleşme, kentin sitadelinin güneydoğusundaki korunaklı yamaçlarda olabileceğini düşündürmektedir (Avcı, 2015: 40) (Resim 3.41.).

Res. 3.41.: Aşağı yerleşme için önerilen alan (Can Avcı Arşivi)

3.4.6. Armavir Blur/Argiştihinili

Armavir-Blur Aras Nehri'nin 5 km kuzeyinde doğu-batı yönünde uzanan Davti ve Armavir tepeleri ile bu tepeler arasında yer alan düz alanda kurulmuştur (Martirosjan, 1964: 233) (Resim 3.42.). I. Argiştî tarafından inşa edilen kent Argiştî'nin kenti anlamına gelen Argiştihinili adını alır. Kentteki II. Sarduri döneminde yapılan imar çalışmaları yazıtlar aracılığıyla bilinmektedir. Kent I. Argiştî tarafından krallığın 10. yılında kurulmuştur. Kentin kuruluşunu anlatan yıllıkta Muna (Aras?) Irmağı'ndan kente su getiren dört kanal yapıldığından bahsedilir (Salvini, 2006: 71). Bu kanallar ile bağ ve bahçelerin sulandığı anlatılmaktadır. Kente çekilen kanalların 40 km'yi bulan bir uzunluğa sahip olduğu belirtilmektedir (Slavini, 2006: 141).

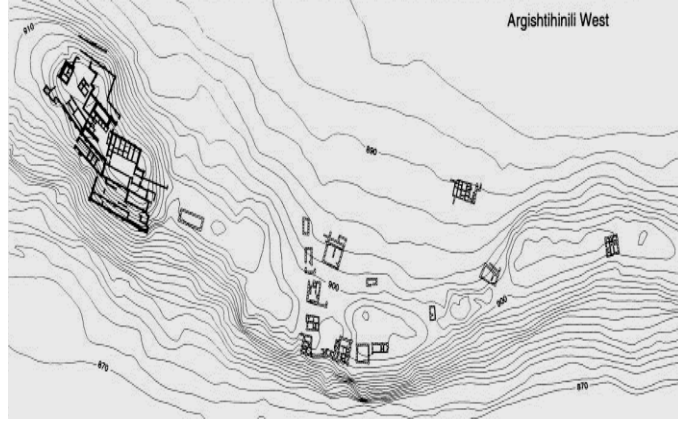

Res. 3.42.: Armavir/Blur genel görünüş

Verimli İğdır-Aras Ovası'nın topraklarının işlenmesi kentte iskan edilen krallığın ekonomik, askeri ve idari organizasyonunda görev, tarım dışı kesimlerin beslenmesi gibi faaliyetlerde Argıştihinili'deki ekonomik ve idari faaliyetlere mükemmel bir örnek olarak düşünülebilir. Yazıttaki bilgiler kentin inşası ile ilgili kapsamlı belgelerdir (Payne, 2006: 187). Kent Ermeni Krallığı Erwanditler'e başkentlik yapmış ayrıca Sasani, Hellenistik ve Roma dönemlerinde iskan görmüştür (Salvini, 2006: 141).

Argıştihinili'nin kurulduğu yer Aras Ovası'nda, kuzeydoğu yönünden rahatlıkla kontrol edilebilecek bir konuma sahiptir. Etrafında başka bir kayalığın olmaması kentin stratejik önemini arttırmaktadır. Aras Ovası'nın büyük bir kısmının görülebildiği tepeler batısında bulunan Aras Nehri vadisini rahatlıkla kontrol etmektedir. Bu sayede sitadelin çevresinde kurulmuş olan aşağı şehir daha korunaklı olmuştur (Ayman, 2013: 190). Yaklaşık 400 hektarlık bir alana yayılan kentin her iki ucunda bazalt kayalık tepeler üzerinde yer alan saray yapıları ve krallıkça kurulan kentler, standart yapıların birçoğunu içermektedir (Şekil 3.12.).

Kentin aşağı yerleşmesiyle ilgili yapı dokusu sarayın etrafına yayılmaktadır. Konutların dağılımı, sokak dokusu ve yüzey malzemesi Armavir ve Davti tepelerinin arasındaki uzaklık 1 km çap ise yaklaşık 2-3 km'yi bulmaktadır. (Martirosjan, 1964: 233). Aşağı yerleşmede yapılan kazılarda farklı sosyo-ekonomik sınıflardan insanların yaşadığı evler kentin toplumsal dokusu hakkında bilgiler vermektedir. Plansız bir yapıya sahip güneybatı mahallesi kentin en belirgin yerleşim alanlarından biridir. Mahalle içerisindeki odaların birbirine ekleme tarzında yerleştiği konutları yoksul halkın kullandığı düşünülmek

Şek. 3.12.: Argıstihinili topografik durumu

tedir. Benzer bir plana sahip iç avlu etrafında sıralanmış evlerin diğer konut grubu olarak karşımıza çıkmaktadır (Ayman, 2013: 191). Askerlerin yaşadığı garnizon yapılarında varlığı da bilinmektedir. Dış kent yerleşimlerinde ortaya çıkarılan çiftçi ve zanaatkarların yaşadığı konutlar ortalama 300-400 m² büyüklüğündeki olup yerleşmenin merkezinde yer almaktadır. Çiftçilerin kullandığı mekanlarda tarımsal faaliyetlerle ilgili aletler bulunmuştur. Gündelik kullanıma ve depolamaya yarayan kap türlerinden oluşan buluntular içerisinde 100 lt'lik hacme sahip iri küplere de rastlanılmıştır (Salvini, 2006: 143-144).

Zanaatkarların yaşadığı konutlar yaklaşık 500-700 m² arasında ve 7-10 odadan oluşmaktadır, bu evlerin yapımında kullanılan ürünlerin kaliteleri yüksektir. İçlerinde bulunan keramik malzeme, taş işlemeciliği ve metal eser üretimi ile ilgili aletler yaşayanların uğraştıkları işin niteliği hakkında bilgi vermektedir. Konutlarda atölye işlevi gören odaların bulunması muhtemeldir (Salvini, 2006: 144). Aşağı yerleşmede farklı plan ve büyüklük gibi özelliklere sahip konutlar diğer Urartu kentlerinde rastlanan konut tipleriyle paralellik gösterir. Birlikte değerlendirildiklerinde Urartu kentlerinde yaşayan toplumsal sınıflar hakkında en azından çerçeve bilgileri oluşturmak, Urartu toplumunun gündelik hayatına dair analizler yapabilmek mümkündür (Ayman, 2013: 192).

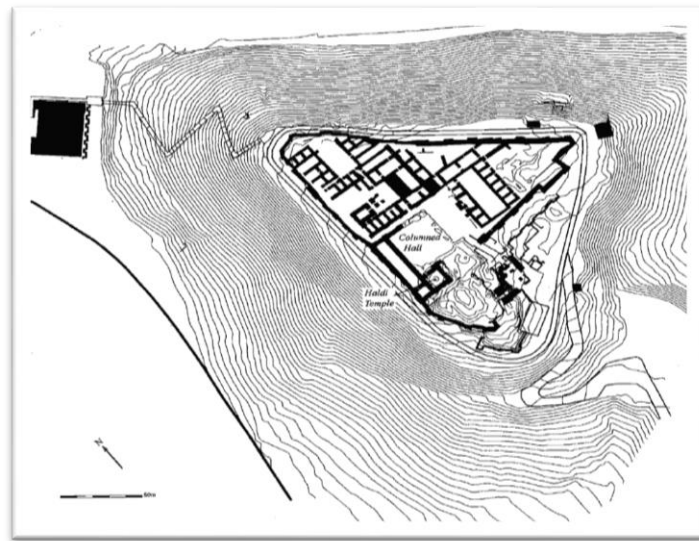
Bazı araştırmacılar göre Argıstihinili'nin ekonomik, iktisadi ve askeri işlevi bulunan eyalet merkezi olmasının yanı sıra aynı zamanda çevresi için dini merkez olduğuna atıf yaparlar (Martirosyan, 1964: 226). Bu iddialar daha çok yazılı kaynaklara dayanır. Armavir Blur'da çok sayıda tapınağın bulunduğu dair arkeolojik veriler

tartışmalıdır. Ancak burada yeniden yapılacak çalışmalar özellikle aşağı yerleşimde daha öncede Van Kalesi Höyüğü'nde ortaya çıkarılan ve “sütunlu salon” olarak adlandırılan mekan fonksiyonel ve dinsel bir yapı olarak nitelendirilmişti (Konyar, 2018:716). Bu mekana benzer veya tapınak biçiminde bir yapının bura da ortaya çıkarılması Urartu aşağı yerleşimlerindeki dinselliği daha açık bir hale getirecektir.

Argıştihinili Urartu için önemli bir yerleşim yeridir. Saray, tapınak, işlikler, evsel mekanlar, farklı toplumsal sınıflardan insanların yaşadığı geniş aşağı yerleşim alanı, kentin etrafındaki bağ, bahçe, tarla tarımı ile ilgili faaliyetler Aras Ovası'ndaki sulamacılığa yeni bir boyut kazandıran uzun sulama kanalları bu dönemde kentleşme hamlesinin hız kazandığının somut bir göstergesi olarak görülmektedir (Ayman, 2013: 193).

3.4.7. Arinberd/Erebuni

Urartu Kralı I. Argışti tarafından inşa edilen Erebuni kenti Ermenistan-Erivan şehrinin güneydoğusunda bulunan Gegham Dağları'nın batı uzantısını oluşturan doğal bir tepelik üzerinde yer almaktadır. Erebuni kenti 14 hektarlık bir alana kurulmuştur. Sitadelinin dışında 12.2 hektarlık alana inşa edilen aşağı yerleşimiyle ova seviyesinden 50 m yükseklikte yer alır (Şekil 3.13.).

Şek. 3.13.: Erebuni Sitadeli topografik planı (Deschamps, 2011: 136)

Arinberd'de ilk kazılar 1950 yılında başlar ve 20 yıl boyunca devam eder. Bu süre içerisinde sitadel alanı ortaya çıkarılır. Bunun yanı sıra yakın dönemde yapılan çalışmalar da sitadelin güneydoğu eteklerinde bazı yapılara ait temeller ortaya çıkarılarak aşağı yerleşimin varlığı tespit edilmiştir (Stronach, 2009: 187-189). I. Argiştı tarafından inşa edilen Arinberd, Urartu'nun Aras Nehri'nin kuzeyinde kurduğu ilk kenttir. Kentin kuruluşuyla ilgili yıllık icraatların anlattığı başkent Tuşpa'da bulunan Hor Hor yıllığında şöyle bahseder; “ *Minuaoğlu Argiştı derki; Biainili Ülkesinin güçlendirilmesi ve düşman ülkesinin bastırılması için Erbuni şehrini yapturdım. Yer kır idi ve orada hiçbir şey yapılmamıştı. Orda büyük işler yaptım Hate ve Supa ülkelerinden 6600 savaşçı oraya yerleştirdim*” (CTU, 2008: A 8-3 II). Yazıtta bahsedilenlerin savaşçı olarak tanımlaması buraya bir garnizonun yerleştirilmesi olarak görülür (Salvini, 2006: 70). Fakat orada hiçbir şey yoktu ifadesi ve Hate ve Supa ülkelerinden getirilen insan gücü kentin yeniden inşa edildiğini göstermektedir. Böylece buradaki yeni yerleşim düşman gücünü zayıflatmış ve kentin kurulması için gereken iş gücü gereksinimi sağlanmıştır (Piotrovsky, 1969: 69). Muhtemelen de bu insanlar sitadelin inşasında sonra kentin yakınlarına yerleştirilmiştir ve bu kişilerin çiftçilik gibi farklı mesleklerden de olabileceği belirtilmektedir (Smith, 199: 66).

Kentin sahip olduğu konum, yazıtlar, saray ve aşağı yerleşmesi gibi özellikler Urartu Krallığı'nın inşa ettiği kent kriterlerine büyük ölçüde uymaktadır. Menua ile başlayan Urartu Kentleşme süreci I. Argiştı döneminde kentlerin inşası ile devam etmiştir. İrepuni bu sürecin somut örneklerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır (Ayman, 2013: 187). Aşağı yerleşme ile ilgili krallığın daha önce kurduğu kentler gibi birkaç sıra taş temel üzerinde yükselen kerpiç duvarlardan yapılmış mekanlar ve bunlarla ilişik düzende yapılmış sokaklar, depo odaları, ahırlar ve çöp çukurlarının varlığı yapılacak çalışmalarla tespit edilebilir.

3.4.8. Kale İsmail Ağa

Kale İsmail Ağa, Rezaiyeh kent merkezinin 23 km batısında Urmiye Ovası'nın 23 km batısında Nazlu Çayı Vadisi'nin hemen ağzında, çayın ovaya aktığı noktada iki tepeli bir kütle üzerinde stratejik bir konumda kurulmuştur (Resim 3.43.).

Resim 3.43.: Kale İsmail Ağa Kalesi

Tüm Urmiye Ovası'nı kontrol edebilecek bir noktada yer alan kale 9.3 hektarlık büyüklüğüyle İran da Rusai URU Tur ve Werahram'dan sonra 3. büyük kent olma özelliğindedir (Zimansky,1985 3.14) (Şekil 3.14.).

Şek. 3.14.: Kale İsmail Ağa ve topografik durumu (Kleiss, W., 1976, s. 27, Abb. 10)

Kale aynı zamanda, Tepe Lumbad, Kuh-e Zanbili, Ağıl Tepe, Urmiye Kız Kalesi ve Kale Zendan'ı kontrol altında tutmaktaydı (Kleiss, 1976: 26). Bulunduğu konum olarak tarımsal potansiyele sahip olan Kale İsmail Ağa Urmiye Ovası'nı çevreleyen birçok yerleşme içerisinde en büyük olanıdır. Ovanın batı kıyısında Nazlu Çayı Vadisi'ne hakim bir konumda olması yerleşmeye stratejik üstünlük sağlamıştır (Ayman, 2013: 275) (Resim 3.44.).

Res. 3.44.: Nazlu Çayı Vadisi (Bülent Genç Arşivi)

Herhangi bir aşağı yerleşmenin varlığına dair arkeolojik verileri bulunmayan kalenin, ovanın önemli nehirlerinden birisinin kenarında kurulmuştur. Çevresindeki tarım alanlarını kontrolünde bulundurarak, tarımsal faaliyetlerin organize edilmesinde önemli olmasının yanı sıra büyük bir yönetim ve aynı zamanda ekonomik merkez niteliği göstermektedir. Bu özellikler göz önüne alındığında burada bir aşağı yerleşmenin olduğu düşünülmektedir. Muhtemelen aşağı yerleşme ova düzeyinde kurulmuştur. Ancak söz konusu alanlarda günümüze kadar sürdürülen yoğun bahçe ve bostan tarımı aşağı yerleşmenin tahrip olmasına neden olmuş olabilir (Ayman, 2013: 277).

Kale İsmail Ağa Urartu Krallığı tarafından İran Bölgesinde Kral Menua döneminde inşa edilmiş önemli bir merkez olduğu söylenebilir (Ayman, 2013: 279). Krallıkça inşa edilen yapılarda yer alan saray, tapınak ve aşağı yerleşimi bulunan Kale İsmail Ağa'nın belirgin bir şekilde Urartu Krallığı eyalet kentlerinden birisi olma olasılığı yüksektir.

3.4.9. Kalatgah-Qalatgah

Kalatgah, Uşnu-Solduz Ovası'nın kuzey doğusunda ovayı doğu-batı doğrultusunda çevreleyen dağların alçak uzantılarından birisi üzerinde yer almaktadır (Resim 3.45.). Kale batısında bulunan Uşnu kentine yaklaşık 9.5 km, doğusunda bulunan Miandoab Ovası'nda yer alan Hasanlu yerleşmesine ise 21.5 km uzaklıktadır (Ayman, 2013: 211).

Çalışmalar neticesinde Kalatgahla ilişkili bir aşağı yerleşme saptanamamıştır. Ancak gözetleme kulesinin bulunduğu dağın güneybatı yamaçlarında bol miktarda keramiğe rastlanılmıştır (Zimansky, 1985: 40). Kalatgah'ın yerleşim alanının dışında aşağı

Res. 3.45.: Kalatgah Kalesi

yerleşmeye uygun bir alanda bol miktarda keramik malzeme rastlanması muhtemelen buraya ait bir dış kentin olduğunun göstergesi olabilir. Uşnu Ovası'nda kurulmuş olan Kalathag Kalesi buradaki verimli tarım arazilerini ekip biçip, başkente hizmet ederek varlığını devam ettirmiştir (Resim 3.46.).

Res. 3.46.: Kalatgah Kalesi'nden Uşnu Ovası

İşpuini-Minua ve Minua dönemlerine ait yazıtlar ve III. Sargon mektubundaki bilgiler değerlendirildiğinde Kalatgah'ın mimari özellikleri, yazılı buluntuları, yüzey malzemeleri, konumu ve boyutları Urartu Krallığı'nca inşa edildiğini ve bölgenin yönetildiği bir eyalet merkezi olma olasılığını güçlendirmektedir. (Köroğlu, 2010: 40).

Yapılacak arkeolojik kazılarla açığa çıkartılacak bu yerleşmede bir aşağı kentin varlığı ortaya konulabilecektir. Daha öncede bu bölgede kazısı gerçekleştirilen alanlardaki dış kentlerde halka ait olan evler, depolar, farklı tipte mekanlar gün yüzüne çıkarılmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Alanlarda yürütülen yüzey araştırması neticesinde Aznavurtepe ve Kef kalelerinde aşağı yerleşimin varlığı tespit edilmiştir. Yapmış olduğumuz çalışmalarda Kef Kalesi'nin sitadel ve aşağı yerleşimi incelenmiştir. Sitadelin güney yamacı boyunca aşağı kentin oluşum izlenerek hava fotoğrafları çekilmiştir. Oldukça geniş bir alana yayılan kentte herhangi bir yapı kalıntısının varlığına rastlanılmamıştır. Burada yürütülecek çalışmalar neticesinde yapılacak kazılar ile kentin varlığı daha net haliyle gün yüzüne çıkarılacaktır. Drone ile çekilen hava fotoğrafları sırasında kalenin kuzey kesiminde Adilceviz kent merkezinde yer alan Kümbet Höyüğü'nün konumu belirlemiştir. Höyükte yaptığımız incelemeler sırasında günümüzde mezarlık alan olarak kullanılmakta ve kazılan mezarlardan yüzeye çıkan keramik parçalarında buradaki yerleşimin Kef Kalesi'nden önce olduğu düşünülmektedir. Muhtemelen Kef Kalesinin aşağı yerleşimi ilk olarak kalenin kuzey kesiminde yer alan Höyükte daha sonrasında ise kalenin güney kesiminde inşa edildiği ön görülebilir.

Aznavurtepe yapmış olduğumuz çalışmalar öncelikle sitadel alanı ve daha sonra aşağı yerleşimin konumu gözlemlenmiştir. Sitadelin tepe noktasında havalandırdığımız drone ile tapınak alanının oldukça tahrip edilip dağıtıldığı görülmüştür. Doğu, güney ve batıya doğru yayılan aşağı kentin olası konumu ve sitadelden aşağıya doğru giden sur duvarının varlığı tespit edilmiştir. Aşağı yerleşimin bugünkü askeri yerleşimin altında kalarak bu yerleşiminde oldukça tahrip edildiğini söyleyebiliriz.

Her iki yerleşim alanında da çalışmalar kısıtlıdır. Buna sebep bilgilerimizde oldukça sınırlıdır. Yapılacak çalışmalar sonunda bu denli geniş alanlara yayılan yerleşimlerin, Urartu'daki Kentin önemini daha iyi bir şekilde aktaracaktır.

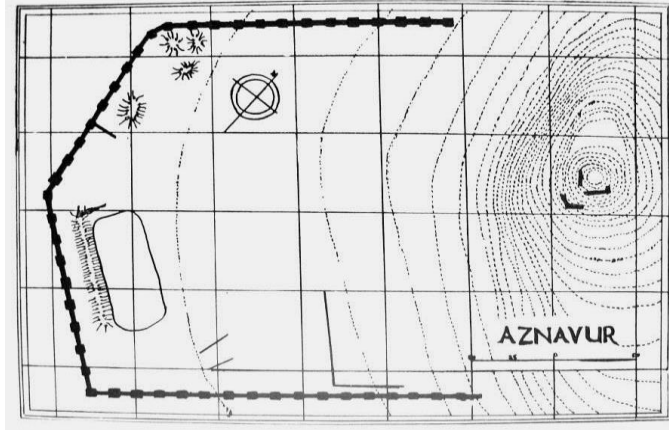
4.1. Aznavurtepe/Aluduri Kalesi

Aznavurtepe Ağrı ili Patnos ilçe merkezinin yaklaşık 3 km kuzey batısında Ağrı-Patnos karayolunun kuzeyinde Toklu Dağı'nın güneybatı uzantısında doğal bir tepeliğin üst kısmında kurulmuştur (Resim 4.1.).

Res. 4.1.: Aznavurtepe genel görünümü

Aluduri kenti saray ve tapınak yerleşmesinin bulunduğu ovoidan hemen hemen 200 m yüksekliktedir. Kurulmuş olduğu bölge batıda Aşağı Murat Havzası ve kuzeyde Yukarı Aras Havzası'na ulaşan sefer yollarının kavşak noktasında yer almaktadır. Sitadelin doğu, güney ve batı yamaçlarında yaklaşık 60-70 m aşağıda aşağı yerleşmenin olduğu belirtilmektedir (Balkan, 1964: 238) (Şekil 4.1.).

Şek. 4.1.: Aznavurtepe ve aşağı yerleşim genel planı

Kente 1961-1963 yılları arasında defineciler tarafından tapınak alanının tahrip edilmesinden dolayı Kemal Balkan başkanlığında kazı çalışması yapılır. Kısa süren kazı çalışmaları ve ele geçen belgelerin az olmasından kaynaklı bilgilerimiz kısıtlıdır (Burney-Lawson, 1960: 192-194). Bulunan yazıtlarla birlikte kazı süresince bulunan yazıtlarda Aluduri kentinde kral Menua tarafından Haldi Kapısı ve saray yaptırıldığı yazıtlardan bilinmektedir. Menua'dan sonraki krallarında çeşitli yapılar inşa ederek kenti geliştirdikleri görülmektedir (Akman 2013: 123).

Aluduri kentinin sarayı yaklaşık olarak 350 x 250 m ölçüleriyle 8.75 hektarlık bir alana yayılmaktadır (Tan, 2010: 75). Aşağı şehir ise sitadelin güney ve güneydoğu eteklerinde uzanan yaklaşık 25 hektarlık bir alana ulaşır. Sitadel gibi aşağı yerleşiminde sur duvarları ile çevrelendiği anlaşılır. Kalınlığı 4 m'ye ulaşan sur duvarları eşit aralıklarla sıralanmış kuleler ile desteklenmiştir (Burney-Lawson, 1960: 192). Aznavurtepe'nin bulunduğu bölge konum olarak stratejik bir öneme sahiptir. Özellikle Yukarı Murat Havzası'na hakim bir tepeye kurulmuş olan kent ovaların kenarına kurulan, ovalara girişi sağlayan ve bu ovalarla bağlantılı olabilecek diğer ova, vadi ve geçitleri güvenlik altına alabilecek Urartu kentlerine verilebilecek tipik örneklerden birisidir (Resim 4.2.) (Ayman, 2013: 126).

Res. 4.2.: Aznavurtepe Kalesi ve Yukarı Murat Havzası

Sitadelin aşağısında kurulan yerleşimin etrafında bulunan verimli düzlüklerin tarımsal açıdan kullanılması kentin kuruluşunun diğer sebeplerinden birisidir. Daha erken bir tarihte başlanan insan topluluklarının kontrolü kolay alanlarda iskan edilmesi gibi olanaklara sahip olması krallık açısından cazip bir yerleşim bölgesi olmasını sağlamıştır (Ayman, 2013: 127). Aluduri kentinin ovaya hakim bir tepede kurulması, boyutu ve konumu açısından değerlendirildiğinde tıpkı Ayanis ve Kef kalelerindeki gibi bir eyalet merkezi olarak düşünülebilir.

Patnos Aznavurtepe sitadelinde yapmış olduğumuz çalışma doğrultusunda kalenin batı surlarından itibaren güneydeki kapısını ve doğuya doğru devam eden sur hattını takip ederek en tepedeki Kemal Balkan tarafından açığa çıkarılmış olan tapınak alanına ulaşıldı.

Özellikle tapınak ve çevresinin çok yoğun bir tahribata uğradığı ön duvarları oluşturan yazılı blokların dağıtıldığı görülmüştür (Resim 4.3.).

Res. 4.3.: Sitadelin tepe noktasındaki tapınak alanının tahribatı

Sitadelin çevresinde ve Patnos Ovası'na bakan batıdan güneye doğru sitadelin yamaçlarından aşağı yerleşimin olası konumu gözlemlenmiştir (Resim 4.4. a, b). Bu noktada özellikle kalenin batı yamaçlarından itibaren doğu-batı hattında uzanan bir sur hattının devam ettiği ve olasılıkla aşağı şehrin doğusunu sınırlayan dış sur olduğu anlaşılmıştır (Resim 4.5.). Aşağı yerleşimin günümüzdeki askeri tesislerin bulunduğu alana doğru yayılmış olabileceği düşünülmektedir.

Res. 4.4.a: Sitadelden aşağı şehrin konumu

Res. 4.4.b: Sitadelden aşağı şehre bakış

Res. 4.5.: Sitadelden aşağı şehre doğru sur duvarı

Aznavurtepe'nin aşağı yerleşimi, üzerine kurulmuş olan askeri tesislerden dolayı oldukça tahrip edilmiştir. Murat Havzasına hakim bir noktada bulunan kent başkente hizmet etmek için ve havzada bulunan tarım arazilerinin hakimiyetini elinde tutmak adına stratejik bir konuma sahiptir. Oldukça geniş bir alana yayılan aşağı yerleşimde izlediğimiz kadarıyla sosyal tabakadan insanların yaşam alanlarının varlığı daha fazla olduğu düşünülebilir. Çünkü oldukça geniş bir tarım arazisinin bulunduğu bölge de bu çalışmalarını karşılayabilecek iş gücünün toplu nüfus aktarımlarıyla getirilen halklar tarafından yapılabileceği ön görülebilir.

Bugünkü askeri bölgenin kurulduğu alanda yapılacak çalışmalar neticesinde burada bir yaşam alanının inşa edildiği, bununla birlikte buralara diğer bölgelerden getirilen halkın hem kaleye hem de başkente hizmet ettiği de söylenebilir. Ayrıca güney ve batı sur

duvarlarında kullanılan bloklar biçim, işçilik ve nitelik açısından Körzüt sitadeliyle de büyük benzerlik sergilemektedir. Buna istinaden burada gözlemlediğimiz aşağı şehirde muhtemelen Körzüt'te olduğu gibi tamamen taştan inşa edildiği düşünülebilir. Güneyde yer alan kapı girişi aslında şehrin konumuna işaret etmektedir (Resim 4.6.).

Res. 4.6.: Güneyde yer alan giriş kapısı

Kentin kurulmuş olduğu bölgeye bakıldığında Patnos Ovası'nın kuzeybatısı ve batısını kontrol edebilen, buraya yapılacak saldırılar ile tehlikeleri fark edebilecek bir noktada kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda değerlendirilen Aluduri kenti bölgedeki güzergahlardan yapılacak yağma, sömürgeleştirme gibi eylemleri gerçekleştirmede önemli bir üs olarak planlanmış ve inşa edilmiştir (Ayman, 2013: 127). Aznavurtepe'de kısa süren kazılardan dolayı kent tam olarak anlaşılammıştır. Ancak kentin konumu yanı sıra içerisinde tapınak, inşa yazıtları, buluntular, kuleler, sur duvarları ve bir aşağı yerleşmesinin bulunması buranın daha öncede söylediğimiz eyalet merkezinin yanı sıra krali bir yatırımın olduğunu düşündürmektedir.

4.2. Kef / Haldiei Uru Ziuquni Kalesi

Kef Kalesi Bitlis ili Adilcevaz ilçesinin 3 km kuzeyinde, Süphan Dağı'nın güneyinde, volkanik akıntılardan oluşan bir kayalık üzerinde, deniz seviyesinden 2270 m yüksekte kurulmuştur (Resim 4.7.). Kentin II. Rusa tarafından kurulduğunu buradaki yazıtlardan öğrenebilmekteyiz (Bilgiç-Öğün, 1965: 2). C. Burney'in Van Bölgesi'nde 1950'li yıllarda yaptığı araştırma gezisi sırasında incelediği Urartu kentlerinden birisi olan

Kef Kalesi 1964 yılında Emin Bilgiç ve Baki Ögün tarafından kazılmıştır (Burney, 1957: 38).

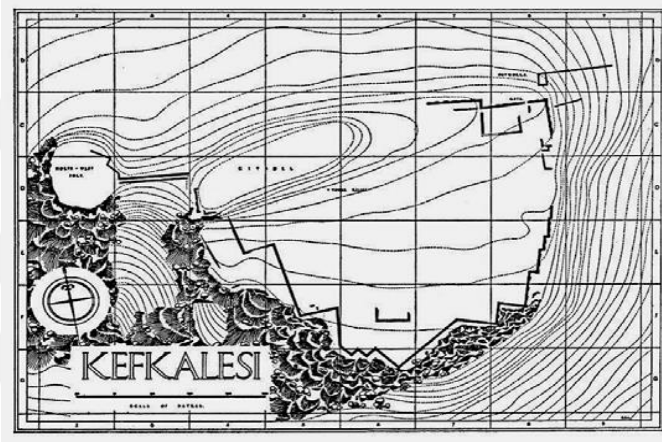
Res. 4.7.: Kef Kalesi genel görünüm (Bülent Genç Arşivi)

Kentin yakınlarında Adilcevaz'daki bir ilkokul bahçesinde bulunan yazıtta Kef Kalesi'nin adı ve yapılış amacı ortaya koyulur. Yazıtta göre II. Rusa Ziuquni ülkesinin Haldi kentini yaptırmıştır. Batıya yaptığı seferler sonucunda Muşki, Hati ülkelerinden halk getirilerek burada iskan edilir. Ayrıca idari bakımdan yeni yapılan kente çevresinde bulunan kale ve şehirleri bağlar (Payne, 2006: 12, 1.1.). Yazıttan açık bir şekilde Ziuquni Ülkesi olarak adlandırılan Süphan Dağı ve çevresinde bulunan bu toprakların yönetimi için Haldiei Uru Ziuquni adında yeni bir kentin inşa edildiği anlaşılır (Danışmaz, 2018: 114).

Ziuquni Ülkesi Kef kentinin güney eteklerinde bulunan Süphan Dağı ve çevresini içine alan bölgeye verilen isimdir. Konum açısından bakıldığında kent Ziuquni ülkesi içerisinde yer alır (Çilingiroğlu, 2007: 75). II. Rusa'nın kurmuş olduğu bu yerleşim Urartu'nun bu bölgedeki kontrolünü tesis etmek ve bölgenin ekonomik kaynaklarını kullanmak gibi bir amacı güttüğü söylenebilir (Ayman, 2013: 178). Kalenin kuruluş amacı ve kentte yerleştirilen topluluklardan bahseden bir yazıtta kent inşa edildikten sonra etrafındaki şehirlerin yönetimi Kef'e bırakıldığı anlatılır (Payne, 2006, 282). Kef Kalesi'nden Ayanis (Rusahinili Euduru-Kai) Kalesi görülmektedir. Böylece birbirlerini gören bu iki kale arasında haberleşme durumu daha mümkün bir hale getirilmiştir. Böylece kentin stratejik konumu bir kez daha öne çıkmaktadır.

Kayalığın kuzeyi hariç diğer yönleri son derece sarp ve diktir. Bu nedenle yerleşmeye ulaşım eğimin en az olduğu kuzey yönündedir. Volkanik bir tepe üzerinde

kurulan saray ve aşağı yerleşme surlarla çevrili güney yamaçlarda bulunmaktadır (Ayman, 2013: 171) (Şekil 4.2.). Sitadel yerleşmenin en yüksek kısmını oluşturan kuzey kısımda yaklaşık 3 hektarlık bir alana sahiptir. Aşağı yerleşme ise sitadelin güneyi boyunca uzanan kayalığın üzerini kapsar (Resim 4.8.). Aşağı şehri kuşatan sur duvarlarının büyük bir kısmı günümüzde seçilebilir. Uzunluğu yaklaşık 2 km ulaşan sur duvarlarının doğu kısmının güney yarısından başlayarak güney ve kısmen batı yönünde düz bir hat izlemediği izlenmiştir (Danışmaz, 2018: 109).

Şek. 4.2.: Sitadel alanı ve aşağı yerleşimi çevreleyen sur duvarlarının topografik durumu

Res. 4.8.: Sitadelden aşağı şehre bakış

Adilcevaz ilçesine bağlı Kef Kalesi'nde yapılan yüzey araştırması neticesinde kalenin genel planı, sur hattı, saray alanı ve dış sur ilişkisi ile aşağı yerleşimin anlaşılması için planlı bir şekilde çalışma gerçekleştirilmiştir (Resim 4.9.). Çalışmalar sırasında alanın drone ile çekilen hava fotoğraflarında sitadelin batı kısmında yamaçlarda dış surlarla

bitişik mekan olabilecek düz planlar gösteren taş dizisi şeklinde tasarlanmış yapıların varlığı tespit edilmiştir (Resim 4.10.). Bu yapıların dış surlarla bitişik bir şekilde olması muhtemelen sitadel ile bağlantılı yapılar olabileceğini göstermektedir.

Res. 4.9.: Kalenin genel görünümü ve saray alanı

Res. 4.10.: Dış surlarla bitişik mekanlar

Yüzeyde yapılan yoğun gözlem ve incelemeler sonucunda Kef Kalesi'nin gerek sitadel surlarının güneyinde kalan ve en güneydeki dış surlara kadar devam eden geniş alanda gerekse kalenin kuzey tarafında ve dış surların hemen aşağı kesiminde kalan bölümünde herhangi bir yapılaşmaya rastlanılmamıştır (Resim 4.11.). Özellikle uzun yıllar tartışılan Kef Kalesi'nin aşağı yerleşimine dair sorulara cevap bulmak amacıyla başladığımız çalışmalar sonucunda Kef Kalesi'nin güneyinde ve günümüzde Adilcevaz'ın merkezinde yer alan ve daha önce Burney'inde bahsetmiş olduğu Kümbet Höyük üzerinde kurulu olduğu anlaşılmaktadır (Resim 4.12.).

Res. 4.11.: Kalenin kuzeyindeki alan

Res. 4.12.: Kef Kalesi'nden Kumbet Höyük

Günümüzde mezarlık alanı olarak kullanılan höyükte yaptığımız incelemelerde Tunç Çağı ve Demir Çağı'na ait keramik parçaları tespit edildi (Resim 4.13.). Kazılan mezar çukurlarından yüzeye dağılan bu keramik parçalarının Adilcevaz'ın yerleşim tarihi açısından da önemli bir veri oluşturduğunu göstermektedir.

Özellikle bu alandaki Demir Çağı'nın varlığı, buradaki yaşamın Urartu döneminde kurulan Kef Kalesi'nden önce olduğunu da pekiştirmektedir. İncelenen bu höyükteki Urartu yerleşimi çerçevesinde zaten bu alanda var olan Urartu yerleşimi kuzeyinde yer alan Kef sitadelinin sonradan inşasıyla tamamlanmıştır. Bağları, bahçeleri ve sulak alanlarıyla bilinen Adilcevaz Urartu döneminde de benzer şekilde bağ ve bahçelerden oluşan merkezinde Kumbet Höyüğü'nün yer aldığı bir peyzaj sergilemekteydi (Resim 4.14.). Burada yerleşim dokusunun Kef Kalesi'nde alanın kuzeyindeki yüksek tepelik alana inşa edildiği anlaşılmıştır.

Res. 4.13.: Kümbet Höyük'ten ele geçen keramik örnekleri

Res. 4. 14.: Kef Kalesi'nden Adilcevaz ve Van Gölü

Kef Kalesi'nin aşağı yerleşiminin etrafının tümü sur duvarı ile çevrilmiştir. II.Rusa'nın diğer kentlerinde Karmir-Blur kentinin dış kentinin etrafını çeviren ancak yarım bırakılmış sur duvarı hariç böyle bir sistem söz konusu olmamıştır (Ayman, 2013: 179). Bu durum birçok yönden fark edilmesi zor olan Kef'in aynı zamanda uygun topografik koşullara sahip arazi tehlike anında kralın sığınabileceği ve gerektiğinde uygun koşullarda savunma yapılabileceği bir kent planladığıda akla getirilebilmektedir. Kef Kenti tıpkı Ayanis'teki gibi etrafındaki şehirleri yönetmek amacıyla kurulmuş bir eyalet merkezi olabilir. Burada yeniden başlatılacak arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılacak alanlar bu bilgilerimizi daha net bir şekilde destekleyecektir. Aşağı yerleşimde yürütülecek kazılarla buradaki yapıların ve mimarinin daha önce kazısı yapılan alanlardakilerle aynı olma olasılığı da oldukça yüksektir.

SONUÇ

Urartu Krallığı'nın dış kentlerine dair yapılan çalışma; yazılı kaynaklar, kazısı yapılan yerleşimler ile tespit edilen ancak herhangi bir çalışma gerçekleştirilmeyen alanlar ve gerçekleştirilen yüzey araştırması esas alınarak oluşturulmuştur.. Doğu Anadolu, Urmiye Havzası, Aras Havzası ve çevre bölgelerde yaklaşık 200 yıllık bir geçmişe sahip olan Urartu Krallığı bu bölgelerde önemli değişimlerin yaşanmasını sağlamıştır. Assur kaynaklarında MÖ 13. yüzyıldan itibaren geçen "Uruatri" ve "Nairi" terimleriyle ifade edilen krallığın yaklaşık 400 yıl kadar uzun bir süre yukarıda bahsedilen bölgelerde varlığını devam ettirmiştir.

Siyasi bir güç oluşturan Urartu Krallığı'nın hakim olduğu bölgede Krallık kurmadan önce burada yaşayan aşiretlerin nasıl bir sistemle yönetildiği ve yönetime katılmaları tam olarak bilinmemektedir. Yapılan çalışmalara göre kentler inşa edilmeden önce; köyler ve köy altı olarak bilinen yerleşimlerde yayla/kışlak, dağ yamaçları, dağ etekleri, vadi tabanı, kenar ve ağzlarına kurulan alanlarda yaşamlarını devam ettirmekteydiler. Erken dönemlerinde yayla ve köy yerleşimleri olan Urartu Krallığı MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısında başkent Tuşpa'yı kurduktan sonra kale ve kalenin çevresini kapsayacak şekilde inşa edilmiş dış kentlerde yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Tuşpa ile beraber kurulan kentlerin tarihleri tam olarak bilinmemekle birlikte bu kentler Urartu Krallığı döneminde ortaya çıkmış yeni tipte yerleşmeler olarak dikkat çekmektedirler.

Aşağı yerleşimler konumları ve planlama anlayışı bakımından farklıdır. Yüksekte bulunan dağların eteklerinde yer alan kentler, ova ya da geniş vadi yataklarında yer alan etrafı düzlüklerle çevrili kayalık tepeler üzerinde kurulan saray-yönetim yapıları ve aşağı yerleşmelerden oluşan bir Urartu kent modeli göstermektedir. Urartu Krallığı'nın kurulmasıyla birlikte oluşan merkezi devlet yapısı hayvancılığın yanında, yoğun kuru tarım, bahçe bostan tarımı ve mercancılık gibi ekonomik faaliyetlere destek olmak adına kent modelini oluşturduğu düşünülmektedir. Ekonomik faaliyetlerin yürütülmesi için gerekli geniş alanlar yani ova ve geniş vadi yatakları, Krallıkça kurulan kentler aracılığıyla kontrol altına alınmıştır. İnşa edilen kentler önemli birer yönetim merkezi olarak sürekli bir büyüme gösteren devlet mekanizmasının ve ona bağlı bürokrasisinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla büyük boyutlarda yapılmışlardır.

Urartu Krallığı'nda kentlerin oluşumunda, askeri seferlerde sıklıkla uygulanmış olan tehcirin etkisinin fazla olduğu düşünülmektedir (Ayman, 2013: 487). Kentlerin inşasında, tarım faaliyetlerinin yürütülmesinde ya da farklı zanaat kollarında çalıştırılacak insan ihtiyacının giderilmesi amacıyla yürütülen tehcir faaliyeti ile savaşlarda esir alınan topluluklar özellikle krallığın merkezi bölgelerinde kurulan kentlerde iskan edilmişlerdir. Ayrıca bu kentlere getirilen halkların gerek kalelerin inşasında, kalenin ekonomik gücünde ve hizmet faaliyetlerinde kullanıldıkları görülmektedir. Zamanla daha büyük toplulukların tehcir edilmesi büyük boyutlu kentlerin kurulmasını da sağlamıştır.

Kentler sitadel ve aşağı yerleşme olmak üzere iki ana yerleşim alanından oluşmaktadır. Sitadel en önemli yerleşim ve alana hakim olduğu noktada bulunan yapıdır. Aşağı yerleşim ise inşa edilen sitadelin eteklerinde gelebilecek bir saldırı karşısında sığınacakları, kaleye hizmet edebilecekleri ve tarım alanlarını kontrol altında tutabilecekleri alanlar da inşa edilmiştir.

Kazı çalışmalarıyla ortaya çıkarılan dış kent yerleşimlerinde herhangi bir yangın tabakasına veya izine rastlanılmamıştır. Daha çok deprem ve savaş sonucu yapılan saldırılarla ilgili bir yıkımın olduğu görülmektedir. Bununla beraber dış kentler genellikle kalelerin eteklerinde, eğimli kesimlerde inşa edildiğinden kerpiç üst yapı, yağmur ve kar sularıyla zamanla akarak yok olmuştur. Sadece temel taşları ve bir kısım kerpiç korunaklı bir şekilde günümüze kadar gelebilmiştir.

Krallığın kuruluşuyla beraber oluşan kent modelinde dinsel ritüeller ve ibadetler kalelerle inşa edilmiş tapınaklarda veya açık hava tapınma alanlarında gerçekleştirilmektedir. Sivil halk yerleşimlerinde açığa çıkarılan alanlarda böyle mekanlara denk gelinmemiştir. Ancak son yıllarda Van Kalesi Höyüğü'ndeki kazılar sonucunda sütunlu salon olarak ortaya çıkarılan sivil halka ait olduğu düşünülen bir mekanda bu tip ibadetlerin gerçekleştiği düşünülebilir. İçerisinde her bir köşeye denk gelecek şekilde dikilen sütunlar, alan büyüklüğü, içinde sedirin bulunması, kapısının oldukça geniş (1.50 cm) olması, zeminin kerpiç bloklarla döşeli ve batı duvarının önünde yassı taşlarla oluşturulmuş dikdörtgen planlı sunak burasının tapınma alanı olduğunu destekler niteliktedir. Urartu Kalelerinde ve aşağı yerleşimlerinde büyük salon ve mekanlarda benzer biçimde sütun kaideleri kullanılmıştır. Örneğin; Erebuni'de geniş bir odada bulunan bir

adet sütun kaidesi, Karmir Blur'da ortaya çıkarılan kaide Qaleh İsmail Ağa, Mahabad, Allahverdikand ve Bastam'da bulunan kaideler Erken Urartu yapı katında bulunan kaidelerle benzerdir. Sayılan merkezler içerisinde en çok benzeyenler Bastam ve Mahabad'dadır (Konyar, 2018: 713).

Yapılan yüzey araştırmalarında da tespit edilen aşağı yerleşimlerde birer yaşam alanlarının var olabileceği düşünülmektedir, ancak net olarak görülen mimari kalıntıya ve toprakta yüzeyde buluntulara rastlanmamıştır. Kef Kalesi'nde alanda çekilen hava fotoğraflarında dış surların belirginliği ile beraber surlarla bitişik halde mekanlar ve oldukça geniş bir alana yayılan dış kentin alanı ile Aznavurtepe'de sitadelden aşağıya doğru sıralı bir halde kenti içine alacak şekilde tasarlanan sur duvarının varlığı kentleşme olgusunu yansıtmaktadır. Bununla beraber Kef Kalesi'nde yürütülen çalışmalar sırasında daha öncede Burney'in de bahsetmiş olduğu Adilcevaz kent merkezinin tam ortasında bulunan ve günümüzde mezarlık alanı olarak kullanılan Kümbet Höyük ilk kurulan aşağı şehri işaret etmektedir. Yüzeyde bulunan seramik parçaları da bunu desteklemektedir. Güneyinde Süphan Dağı'na, kuzeyinde Van Gölü'ne bakar şekilde inşa edilen kalenin çevresindeki bağ ve bahçeler de Urartu'da bir kent modelini temsil etmektedir. Patnos ilçe merkezinde bulunan Aznavurtepe'de ise kalenin batısından başlayıp güneyi ve güneydoğusunu tamamen kaplayacak bir şekilde yayılan aşağı yerleşim hem başkent Tuşpa'ya hizmet etmek hem de Murat Havzası'ndaki verimli tarım arazilerinin kontrolünü sağlamak için yapıldığı söylenebilir.

Arkeolojik kazıları yapılan alanlar doğrultusunda ortaya çıkarılan Urartu aşağı yerleşimlerinin nasıl inşa edildiği, kaleye yapmış oldukları hizmetleri ve içerisindeki yapılanmanın nasıl gerçekleştiği tezde anlatılmaktadır. Urartu kentlerinin daha net bir haliyle anlaşılabilmesi için dış kentlerde arkeolojik çalışmalar yapılarak kent-konut ilişkisi daha iyi bir şekilde açıklanacaktır

KAYNAKLAR

Adams, R. M. (1966). **The Evolution Of Urban Society: Early Mesopotamia And Prehispanic Mexico**, Chicago.

Avcı, C. (2015). **Vangölü Havzası'nda Urartu İskan Politikası**, Doktora Tezi, İstanbul, 10-21.

Ayman, İ. (2013). **Urartu Krallığı'nın Yayılma Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri**, Doktora Tezi, İstanbul, 171-179.

Balkan, K. (1964). **Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı**, Atatürk Konferansları I, Ankara, 235-245.

Barnet, R. D. (1954). **The Excavations Of The British Museum At Toprakkale Near Van**, Iraq, 1, 1-43.

Batmaz, A. (2003). **Urartu Krallığı'nın II. Rusa Dönemi'ndeki Tarihi ve Kültürü**, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Batmaz, A. (2011). **Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Öğeler**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

Belck, W., Lehman-Haupt, C. F. (1898). **Entdeckungen In Armenien Zeitschrift For Ethnologie**, XXX, 568-591.

Belli, O. (1994). **Urartian Dams And Atifical Lakes Recently Discoveren In Eastern Anatolia**, Tel Aviv, 21:1

Belli, O. (1996). **1995 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı**, KST XVIII-1, Ankara, 379-409.

Belli, O. (2003). **Van-Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı: Bir Ara Değerlendirme (1991-2002)**. Colloquium, Anatolicum, 11.

Belli, O., Salvini, M. (2004). **The Urartian Fortress of Kevenli and the Cuneiform Inscriptions by King Minua Found There**, M. Salvini (ed), Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma: 155-174.

Belli, O., Konuralp, İ. Z., Avcı, C., Ayman, İ. (2005). **Iğdır Ovası'nda Urartu ve Erken Demir Çağı Kaleleri ile Nekropollerinin Araştırılması**, O. Belli, B. B. Kurtel (ed), 60. Yaşında Sinan Genim'e Armağan, Makeleler, İstanbul, Ege Yayınları, 172-195.

Belli, O. (2006). **Yoncatepe Sarayı ve Nekropolü**, Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 Yıllığı.

Belli, O. (2006). **Yukarı Anzaf kalesi Kazı Çalışmaları**, 29. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt, Ankara, 171-193.

Bilgiç, E., Ögün, B. (1965). **Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1965**, Anadolu 9, 1-20.

Burney, C. A. (1957). **Urartian Fortresses And Towns İn The Van Region**, Anatolian Studies 7, 37-53.

Burney, C. A., Lawson, G. R. J. (1960). **Measured Plans Of Urartian Fortresses**, Anatolian Studies 10, 177-196.

Burney, C. A. (1966). **A First Season Of Excavations On The Urartian Citadel Of Kayaldere**, Anatolian Studies 16, 55-111.

Burney, C. A. (1971). **The Peoples Of The Hills**, London, 128.

Childe, G. N. (1979). **The Urban Revolution**, Ancient Cities Of The Indus. (ed. G. L. Possehl), 12-17.

Childe, G. N. (1990). **Tarihte Neler Oldu (çev. Mete Tuncay, Alaeddin Şenel)**, Alan Yayıncılık, İstanbul.

CTU I, (2008). **Corpus Dei Testi Urartei Vol I**, Mirjo Salvini Istituto Di Studi Civiltà Dell Egeo Edel Vicino Oriente, Roma.

Çevik, Ö. (2004). **Anadolu'da Kentleşme Süreçi (Urbanization Process İn Anatolia)**, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ege Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 649.

Çevik, Ö. (2015). **Arkeolojik Kalıntılar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci Kurumsal Bir Değerlendirme**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Çilingiroğlu, A. (1983). **Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler**, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi II, İstanbul, 28-37.

Çilingiroğlu, A. (1984). **Tanrı Asur'a Bir Mektup**, Tarih İncelemeleri Dergisi II, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1-26.

Çilingiroğlu, A. (1991). **Van-Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları**, KST XII-I, Ankara, 201-208.

Çilingiroğlu A. (1994). **Yeni Urartu Kazılarına Doğru**, XI Türk Tarih Kongresi, Ankara, 279-286.

Çilingiroğlu A., Salvini, M. (1995). **Rusahinili In Front Of Mount Eiduru The Urartian Fortress Of Ayanis (7th Century BC)**, SMEA 35, 111-124.

Çilingiroğlu A.(1997). **Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı**, Yaşar Eğitim Vakfı, İzmir.

Çilingiroğlu. A. (2004). **Van Ayanis Kalesi 2002 Yılı Kazısı**, 25. Kazı Sonuçları Toplantısı 2, 416.

Çilingiroğlu, A. (2007). **Urartulu Argıştı Oğlu Kral Rusa: Bir Başarı Öyküsü**, TÜBA-AR 10.5, 73-89.

Çilingiroğlu, A. (2012). **“2012” Ayanis Ege Üniversitesi Arkeolojik Kazıları**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1-24).

Çilingiroğlu A., Işıklı M. (2014). **25. Yılında Ayanis Kalesi Kazıları Dün Bugün ve Gelecek**, H. Kasapoğlu, M.A. Yılmaz (ed), Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı, Ankara, 309-323.

Danışmaz, H. (2018). **Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 109-117.

- Dinçol, M. A., Kavaklı, E. (1978). **Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları/Die Neuen Urarta İschen Inschriften Aus Der Umgebung Von**, Van/Anar Ek Yayın 1, İstanbul.
- Dinçol, M. A., Kavaklı, E. (1979). **Karahan Köyünde Bulunan Dört Yeni Urartu Yazıtı**, Anar VI, 17-43.
- Erzen, A., Bilgiç, E., Boysal, Y., Öğün, B. (1963). **Van Çevresi 1963 Çalışmaları**, Türk Arkeoloji Dergisi X11/2, Ankara, 34-36.
- Erzen, A. (1967). **1959-1961 Yılları Arası Toprakkale Araştırmaları**, VI. Türk Tarih Kongresi, 53-64.
- Erzen, A. (1978). **Çavuştepe I, M.Ö 7. ve 6. Yy Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü**, Ankara.
- Erzen, A. (1980). **Toprakkale 1976 Çalışmaları**, Türk Arkeoloji Dergisi, 25/1, 45-48.
- Erzen, A. (1984). **Doğu Anadolu ve Urartular/ Eastern Anatolia And Urartians**, Ankara.
- Forbest, T. B. (1983). **Urartian Architecture**, Oxford, B. A. R.
- Genç, B. (2011). **Kuzeybatı İran'daki Demir Çağı Yerleşimlerine Genel Bir Bakış**, Toplumsal Tarih Dergisi, Mayıs 2009, İstanbul.
- Grayson, A. K. (1972). **Assyrian Royal Inscriptions I**, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- Grayson, A. K. (1991). **Assyrian Rulers of the Early First Millenium B.C. I (1114–859)**, London, University of Toronto Press.
- Işık, K. (2008). **Patnos ve Çevresinin Erken ve Orta Demir Çağ Yerleşim Dokusu**, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Van.
- Jakubíak, K. (2004). **An Attempt To Sizatimize The Gates In The Urartian Fortresses**, Iranica Antiqua Vol. XXX IX 2004 (Warsaw Üniversitesi, 169-190).

Kleiss, W. (1968). **Surveys Reports: Survey Of Excavations In Iran During 1966-67, IRAN VI**, London, 166-167.

Kleiss, W. (1970). **Ausgrabungen In Der Urartischen Festung Bastam 1969**, AMI 3, 7-65.

Kleiss, W. (1974). **Die Ausgrabungen In Bastam 1973 Und Erforschung Urartaischer Platze In Azerbaijan Proceedings Of The Und Annual Symposium On Archaeological Research In Iran 29 th October -1 st November 1973 (F. Baaghezadeh)**, Iranian Centre For Archaeological Research, Teheran, 180-193.

Kleiss, W. (1976). **Urartaische Platze In Iran (Standder Forschung Herbst 1975)**, AMI. Sayı: IX, 19-43.

Kleiss, W. (1978). **Bastam And The East Of Urartu**, Glen, L. B. Zekiyan (ed), Atti Del Primo Simposio Intenazionaedi Arte Armena (I) ergema 2s Ugiugno 1975, Venice: Sanlazzaro, 395-402.

Kleiss, W. (1979). **“Architektur” Bastam I: Ausgrebungen In Den Urartaischen Anlagen 1972-1975 (Ed. W. Kleiss)**, Berlin, 11-98.

Kleiss, W. (1980). **Bastam An Urartian Citadel Complex Of The Seventh Century. B. C.**, AJA 84, America, 299-304.

Kleiss, W. (1988). **Bastam II: Ausgrebungen In Den Urartaiscen Anlangen 1997-1978**, Berlin: Gebr. Mann Verlag.

Konyar, E. (2018). **Yüksek Yaylanın Başkenti Van-Tuşpa**, Homer Kitap Evi, İstanbul, 46-51.

Korfmann, M. (1977). **Die Ausgrabungen Von Kirsopp Und Silva Lake In Den Jahren 1938 Und 1939 Am Burgfelsen Von Van (Tuşpa) Und In Kalecik**, Berytus 25, 173-200.

Köroğlu, K., Konyar, E. (2005). **Vangölu Havzası'nda Erken Demirçağı Problemi**, Arkeoloji ve Sanat 119, 25-38.

Köroğlu, K. (2009). **Urartu Dönemi Bey Konakları**, Altan Çilingiroğlu'na Armağan-Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 383-394.

Köroğlu, K. (2011). **Krallık ve Aşiretler Urartu: The Kingdom And Tribes**, Urartu Doğu'da Değişim Transformation In The East, İstanbul, 10-45.

Kroll, S.(2008). **Bastam-Excavations Of The Ancient Urartian Fortress Bastam (Iran-Azerbayjan-1969-1978)**.

Lake, K. (1940). **Van'da Yapılan Hafriyat 1938**, Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi 4, 179-91.

Liverani, M. (1997). **The Ancient Near Eastern City And Modern Ideologies**, Die Orientalische Stadt: Kontinuitat, Wandel, Bruch 1, Internationales Colloquium Der Deutschen Orient-Gesellschaft 9-10 Mai 1996.

Loon, M. N. V. (1996). **Urartian Art (Its Distinctive Traits In The Light Of New Excavations)**, İstanbul.

Maisels, C. K. (1999). **Uygarlığın Doğuşu, YakınDoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma, Kentlere ve Devlete Geçiş (Çev. A. Şenel)**, İstanbul.

Martirosyan, A. A. (1964). **Armenia In The Bronze Age And The Early, Iron Age**, Erevan.

Meissner, B. (1922). **Die Eroberung Der Stadt Ulhu Auf Sargons Achtem Feldzug**, Zeitschrift für Assyriologie 34, Berlin, 113-122.

Nissen, H. J. (1993). **The Context Of The Emergence Of The Writing In Mesopotamia**, Early Mesopotamia And Iran I. (ed J. Curtis), 54-71.

Özfirat, A. (2005). **Altıntepe**, Arkeo Atlas 4, İstanbul, 83.

Payne, R. M. (2006). **Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 301-302.

Piotrovskii, B. B. (1950). **Urartu**, Geneva

Piotrovskii, B. B. (1950). **Karmir Blur I Rezultaty Raskopok 1939-1949**, Erivan.

Piotrovskii, B. B. (1969). **Urartu**, London: Barrie&Rockliff.

Salvini, M. (2001). **The Inscriptions of Ayanis (Rusahinili=Eiduru Kai) Cuneiform and Hieroglyphic**, A. Çilingiroğlu, M. Salvini (ed), Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998, Roma: CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici: 251-270.

Salvini, M. (2006). **Urartu Tarihi ve Kültürü**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Sevin, V. (2012). **Van Bölgesinde Post-Urartu Dönemi: Yıkıntılar Üzerinde Yeni Bir Yaşam**, Belleten LXXV-276.

Schulz, F. E. (1840). **Memoire Surlelacde Van Et Ses Environs**, JA 3(9), 257-323.

Smith, A.t. (1996). **Imperial Archipelago: The Making Of An Urartian Landscape İn Southern Transcaucasia**, Anthropology, Arizona, University Of Arizona. Phı.

Smith, A. T. (1999). **The Making Of An Urartian Landscape İn Southern Transcaucasia A Study Of Political Architectonics**, American Journal Of Archaeology, Volume 103, No:1, 45-71.

Stein G. J., Mısır, A. (1994). **Hacinebi Excavations, 1992**, kst, XV1, Ankara, 131-152.

Stone, E. C., Zimansky, P. (2001). **Survey And Soundings İn The Outer Town Of Ayanis**, Ayanis I: Ten Years Excavations At Rusahinili Eiduru-Kai 1989-1998 (ed A. Çilingiroğlu-M. Salvini), Roma, 355-375.

Stone, E. C., Zimansky, P. E. (2004). **Urartian City Planning At Ayanis**, A.sagona (ed) A View From The Highlands: Archaeological Studies İn Honour Of Charles Burney Leuven: Peeters, 233-243.

Stone, E. C. (2005). **The Outer Town At Ayanis 1997-2011**, A. Çilingiroğlu, G. Darbyshire (ed) Anatolian Iron Ages 5. Proceedings Of The Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium Heldat Van 6-10 August 2001, London: British Institute Of Archaeology At, Ankara.

Stone, E. C., Zimansky, P. E. (2009). **Settlements In The Vicinity (Alani sa Lime Ti) Of An Urartian Fortress**, Studies In Honour Of Altan Çilingiroğlu, A Life Dedicated To Urartu On The Shores Of The Upper Sea/Altan Çilingiroğluna Armagan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat, İstanbul, 633-637.

Stone, E. C. (2012). **Social Differentiation Within Urartian Settlements Biainili-Urartu**, The Proceedings Of The Symposium Heldin Munich 12-14 October 2007, S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (ed), Belgium, 89-99.

Stronach, D., Ter-Martirosov, F., Ayvazian, A., Collins, w., Demos, C., Ghanimati (2009). **Erebuni 2007**, Iranica, Antiqua 44, 181-206.

Şenel, A. (1995). **İlkel Topluluktan Uygur Topluma**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

Tarhan M. T., Sevin, V. (1976-77). **Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları 1: Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler**, Arar Sayı IV/V, Anadolu Araştırmaları, Ankara, 273-304.

Tarhan, M. T. (1984). **Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar**, Araştırma Sonuçları Toplantısı 2, 179-203.

Tarhan, M. T. (1986). **Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri**, IX, Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 285-301.

Tarhan, M. T., Sevin, V. (1990). **1990 Van Kalesi-Eski Van Şehri Kazıları**, 1990 Yılı Çalışmaları, 850.

Tarhan, M.T., Sevin, V, (1993). **Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1991**,Kst XIV-I, 407-426.

Tarhan, M. T. (2000). **Tuşpa-Van Kalesi Demir Çağın Gizemli Başkentinde Yapılan Araştırmalar ve Kazılar**, Belli, O. (ed), Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, Ankara, 191-200.

Tarhan, M. T. (2011). **Başkent, Tuşpa/The Capital City Tushpa**, Doğuda Değişim/Transformation In The East, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 286-333.

Teber, S. (1985). **İlk Topluların Değişimleri**, Say Yayın Evi, İstanbul, 272.

Van-Loon, M. N. (1966). **Urartian Art: Its Distinctive Traits In The Light Of New Excavations**, İstanbul.

Wiseman, D.J. (1968). **The Tell al Rimah Tablets, 1966**, Iraq 30: 175–205.

Zimansky, P. E. (1985). **Ecology And Empire: The Structure Of The Urartian State**, Chicago.

Zimansky, P. E. (1995). **Urartian Material Culture As State Assemblage: An Anomaly In The Archaeology Of Empire**, Bulletin Of The American Schools Of Oriental Research 299/300, 103-115.

Zimansky P. E. (2003). **The Cities Of Rusa II And The End Of Urartu**, V. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu, 1-12.

Zimansky, P. E. (2010). **Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık Urartu Çalışmaları ve Literatürü, A Kingdom Revived From Oblivion: Urartian Studies And Literature**, Urartu Doğuda Değişim, Transformation In The East, İstanbul, 46-63.

Zimansky, P. E. (2012). **Urartu Yerleşme Topografisi**, Aktüel Arkeoloji 30, İstanbul, 158-163.

Zimansky, P.E. (2018). **The Free-Standing Urartian House**, Levven, Paris, Bristol, C. T., 617.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Ad Soyad : Ömer KATAR

Uyruğu : TC. Vatandaşı

Doğum Yeri ve Yılı:

[Redacted]

[Redacted]

E-posta :

[Redacted]

Eğitim Derecesi

Kurum / Program

Mezuniyet Yılı

Yüksek Lisans

[Redacted]

Lisans

[Redacted]

Lise

[Redacted]

Meslek Deneyimi, Yıl

Çalıştığı Yer

Görev

[Redacted]

Eski Van Kalesi ve
Höyüğü kazıları

Arkeolog